

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DECCAL RİVAYETLERİ BAĞLAMINDA FİTEN HADİSLERİNDE
TEŞBİH VE TEMSİL
-Sahîh-i Buhârî Örneği-

İSMAİL EVCİN

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AKGÜL

YOZGAT-2022

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DECCAL RİVAYETLERİ BAĞLAMINDA FİTEN HADİSLERİNDE
TEŞBİH VE TEMSİL
-Sahîh-i Buhârî Örneği-

İSMAİL EVCİN

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AKGÜL

YOZGAT-2022

TEZ BEYANI

Tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, tezin içerdiği yenilik ve sonuçların başka bir yerden alınmadığını, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan eder, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İMZA

İSMAİL EVCİN

...../...../.....

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DECCAL RİVAYETLERİ BAĞLAMINDA FİTEN HADİSLERİNDE TEŞBİH VE TEMSİL

-Sahîh-i Buhârî Örneğinde-

İSMAİL EVCİN

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEZ DANIŞMANI: DR.ÖĞR. ÜYESİ YUSUF AKGÜL

İslam'ın ana kaynakları sırasıyla Kur'an ve sünnettir. Hadisler sünnetin yazılı ve sözlü taşıyıcısı niteliğindeki haber ve rivayetlerdir. Hadislerin geleceğe dair haberler ihtiva etme ihtimali Müslümanlar arasında hep tartışma konusu olmuştur. Bu türden hadislerin tartışılmalarında etken unsurlardan biri de farklı anlaşılmalara sebep olan teşbih ve temsiller içermeleridir. Bundan hareketle Hadis külliyyatı içinde meşhur olan Kütüb-i Sitte çerçevesinde fiten hadislerini anlamak noktasında teşbih ve temsil önem arz eder. Çünkü var olan teşbih ve temsiller hadisin îrad olunduğu ilk devir muhataplarına, onların akıl ve idraklerine göre yapılmıştır. Dolaylı anlatım çeşitlerinden olan teşbih ve temsillere zaman içerisinde farklı anlamlar yüklenmiş, başkaca manalara kapı açılmıştır. Bu farklı anlaşılmalarda ana etken sebep ise; değişen zaman, gelişen bilim-teknoloji, kelime ve kavramın kullanımında oluşan dönüşüm olarak önümüze çıkar.

Tezimizin temasını oluşturan Fiten hadisleri bağlamında incelenecek olan teşbih ve temsilin hadislerdeki yer alış durumunu ve sayısal durumları incelenecektir. Sonra konuyla ilgili farklı anlayışlar ve örnekler barındıran hadislerin ilk dönemde, şerhlerde ve günümüz insanlarınca nasıl anlaşıldığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2022, 120 SAYFA

ANAHTAR KELİMELER: Fiten, Deccal, Teşbih, Temsil

ABSTRACT
MASTER'S TEHESIS
TASBİH AND REPRESENTATION IN FİTAN HADİTH IN THE CONTEX OF
DAJJAL NARRATIONS
-SPECIAL TO SAHİH BUKHARİ-

İSMAİL EVCİN
YOZGAT BOZOK UNIVERSITY
GRADUATE TRAINING INSTITUTE

DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES

THESIS ADVISOR: DR. FACULTY MEMBER YUSUF AKGÜL

The main sources vort his vare the Qur'an and the Sunnah, respectively. Hadiths are the news and narrations that are the written and oral forms of the Sunnah. The possibility of hadiths containing news about the future has always been a matter of debate among Muslims. One of the reasons causing the debate of such hadiths is that they contain similes and representations that cause them to be understood differently. Therefore, simile and representation are playing an important role in understanding Al-Fitan Hadiths within the framework of Kutub-i Sitte, which is famous in the hadith corpus. Because the similes and representations used were aimed toward the contemporary addressees of the hadith when they were first said. The main reas vort hishis difference in understandings is caused by changing time, developing science-technology, which in turn transforms the use of words and meanings.

After examining the situation of simile and representation in the hadiths, which will be examined in the context of Al-Fitan Hadiths, which forms the theme of our thesis, it will be tried to reveal how the hadiths, which contain different understandings and examples on the subject, were understood in the commentaries and by today's people.

2022, 120 PAGE

KEY WORDS: Fitan, Simile, Representation, Dajjal (Antichrist)

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
TABLolar	VII
KISALTMALAR	VIII
ÖNSÖZ	IX
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE YÖNTEMİ	1
ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	2
ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAVRAMLAR	4
1-Fiten Kavramının Sözlükte Kur'an ve Hadis İlimlerinde Kullanımı	4
2-Melâhîm Kavramının Sözlükte Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Kullanımı	8
3-Teşbih'in Anlamı Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Kullanımı	11
4-Temsil'in Anlamı Kur'ân'da ve Hadislerde Kullanımı	17
5-Gayb Kavramının Sözlükte Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Kullanımı	22
6-Deccal Kavramının Sözlükte Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Kullanımı	25
7-Ye'cûc ve Me'cûc Kavramının Sözlükte Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Kullanımı	29
BİRİNCİ BÖLÜM	37
HADİS EDEBİYATI BAĞLAMINDA KÜTÜB-İ SİTTE VE FİTEN HADİSLERE SAYISAL BAKIŞ	37
1.1.Kütüb-i Sitte ve Müellifleri Hakkında	37
1.2.Kütüb-i Sitte'nin Muhtelif Özellikleri	38
1.3.Eserlerdeki Kitap ve Hadis Sayıları	40
1.4.Sahîh-i Buhârî'de Fiten Bölümü	41
1.5.Sahîh-i Müslim'de Fiten Bölümü	44
1.6.Ebû Dâvûd'un es-Sünen'inde Fiten Bölümü	47
1.7.Tirmizî'nin el-Câmiu's-Sâhîh'inde Fiten Bölümü	49
1.8.İbn Mâce'nin es-Sünen'inde Fiten Bölümü	55
1.9.Nesâî'nin es-Sünen'inde Fiten Bölümü	57
1.10.Kütüb-i Sitte'de Fiten Hadislerin Sayısal Değerlendirmesi	58
İKİNCİ BÖLÜM	61
SAHİH-İ BUHÂRÎ'NİN FİTEN BÖLÜMÜNDE TEŞBİH ve TEMSİL ÖRNEKLERİ	61
2.1. FİTENEYE DAİR TEŞBİH ve TEMSİL ÖRNEKLERİ	61
2.1.1.Fitnenin Yağmurun Tesirine Benzetilmesi	62

2.1.2.İlmin ve Cehaletin Kaldırılan Bir Eşyaya Benzetilmesi	63
2.1.3.Fitne Zamanında Tarafgirliğin Temsilen Anlatımı	64
2.1.4.Kalpten Alınan İmanın Ciltteki Su Kabarcığıyla Temsili	67
2.1.5.Fitnenin Olduğu Tarafın Şeytanın Boynuzuna Benzetilmesi	69
2.1.6.Fitnenin Deniz Dalgalarına Benzetilmesi	70
2.1.7.Asayla İnsanları Yöneten Kimsenin Zorbaya Benzetilmesi	72
2.1.8.Fitnenin Ateşe Benzetilmesi	73
2.1.9.Fırat Nehri'nin Altın Bir Hazine Üzerine Açılması.....	74
2.1.10.Zamanın Yakınlaşması	76
2.2. DECCAL HAKKINDAKİ RİVAYETLERDE TEŞBİH VE TEMSİL ÖRNEKLERİ	77
2.2.1.Dağ Gibi Ekmek ve Nehir Gibi Suyula Teşbih	78
2.2.2.Gözün Üzüm Salkımındaki Taneye Benzetilmesi	80
2.2.3.Deccalin Zuhuruyla Depreme Benzetilen Şok Hali	82
2.2.4.Medine Şehri Girişlerinin Yedi Kapıya Benzetilmesi	84
2.2.5.Deccalin Tek Gözüyle Alakalı Yapılan Benzetme	86
2.2.6.Deccalin İbn Katan'a Benzetilmesi	87
2.2.7.Deccalin Fitneye Benzetilmesi	88
2.2.8.Suyun Ateşe-Ateşin Suyu Benzetilmesi	89
2.2.9.Deccalin Vasıflarıyla İnsana Benzetilmesi	93
2.2.10.Deccalin Fiiliyle Kendini İlahı Benzetmesi	96
2.2.11.Taun ile Deccalin Meşakkat Yönüyle Benzetilmesi	99
2.2.12. Rivayetler Bağlamında Deccalin Mahiyeti ve Değerlendirilmesi	101
2.2.12.1.Deccalin Varlığı	103
2.2.12.2.Deccalin Fizyolojik Durum ve Tarifi	105
2.2.12.3.Deccalden Hz. Peygamber'in Sakındırması	106
2.2.12.4.Deccalin Aldatması ve Yeteneği	107
SONUÇ	109
KAYNAKÇA	112
ÖZGEÇMİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

TABLÖLAR

<u>Tablo</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 1.1: Kütüb-i Sitte Hadis Sayıları.....	42
Tablo 1.2: Sahîh-i Buhâri “Kitâbü’l-Fiten” Bâblarının Dağılımıyla İlgili Veriler.....	44
Tablo 1.3: Sâhîh-i Müslim’de “Kitâbü’l-Fiten ve Eşrâtü’s-sâa Bablarının Dağılımıyla İlgili Veriler.....	47
Tablo 1.4: Ebû Dâvûd’un es-Sünen’inde “Kitâbü’l-Fiten, Kütâbü’l-Mehdî ve Kitâbü’l-Melâhîm” Bablarının Dağılımıyla İlgili Veriler.....	49
Tablo 1.5: Tirmizî’nin el-Câmiu’s-Sahîh’inde Kitâbü’l-Fiten Bâblarının Dağılımıyla İlgili Veriler.....	54
Tablo 1.6: İbn Mâce’nin es-Sünen’inde Kitâbü’l-Fiten Bablarının Dağılımıyla İlgili Veriler.....	57
Tablo 1.7: Kütüb-i Sitte İçerisindeki Kitapların-Bâbların Hadislerin Kendi Aralarındaki Oranları.....	59

KISALTMALAR

a.s	: Aleyhisselam
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
dn.	: Dipnot
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
m.	: Miladi
ö.	: ölüm tarihi
r.a	: radiyallahu anh
s.a.v	: Sallalahu aleyhi ve sellem
syf.	: Sayfa
thk.	: tahkik eden
vb.	: ve benzeri
Yay.	: Yayınları, Yayıncılık

ÖNSÖZ

Müslümanlar için önemli iki bilgi kaynağı vardır. İlki Kur'an-ı Kerim, ikincisi Hz. Peygamber'in hadisleridir. Hicretten evvel Mekke'de ve hicretten sonra Medine'de Müslümanlar Hz. Peygamber'in vefatına kadar karşılına çıkan yeni durumlar ve sorunların cevabını bizzat danışarak O'ndan öğrenip tatbik edebiliyorlardı. Fakat irtihalinden sonra insanlar gelişen olaylar hakkında, baş etmede zorlandıkları işlerde Hz. Peygamber'e isnat edilen rivayetlerde, yeni olaylara dair bir haber olup olmadığını merak ettiler. Bu sebeple geleceğe dair haberler ihtiva eden hadis metinleri daha çok ilgi çekmeye başlamıştır. Bu ve benzeri merakın etkileriyle "Fiten ve Melâhîm Edebiyatı" teşekkül etmiştir. Bu hadis edebiyatı türü, bazı müellifler tarafından kitaplarında bölümler şeklinde aktarılmış; bazı müellifler ise, müstakil kitaplar şeklinde insanlığa sunmuştur.

Çalışmada amaç, hadis metinlerinde fiten haberleri içeren yerlerde var olan dolaylı anlatım metotlarından teşbih ve temsilin ele alınmasıdır. Bu şekilde ulaşılan rivayetlere itikadî olarak yaklaşım Müslümanlar arasında sorunların kaynağı olarak gösterilen konular arasındadır. Araştırmada Kullanılan Kavramlar başlığı altında, kavramsal çerçeve oluşturmak için; "fiten, melâhîm, teşbih, temsil, deccal ve bağlantılı konu olması sebebiyle Ye'cûc ve Me'cûc" hakkında sözlük ve ıstılah manaları ile Kur'an-ı Kerim ve hadisteki kullanımları açısından genel bilgiler aktarıldı. Sonra Kütüb-i sitte adıyla maruf hadis külliyyatına, barındırdığı fiten ve melâhîm içeren bölümler ve bâblar adıyla alt bölümlere değinildi. Kitap (bölüm) ve bâblar (alt bölümler) hakkında; içerik ve tür bilgileri özet bir şekilde verildi. Arkasından oluşturulan tablo üzerinden müelliflerin fiten ve melâhime dair hadisleri aldıkları bâbları tercih etme yönü kısaca değerlendirildi. Eleştiri getirilen bazı rivayetlere dikkat çekildi.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise; tezimizin ana teması olan fiten hadislerde teşbih ve temsil içeren dolaylı anlatım türü rivayetler Sahîh-î Buhârî'den misaller şeklinde ele alındı. Çünkü bu iki anlatım türü, mahiyetleri itibariyle yanlış anlaşılmaya elverişli dolaylı anlatım türlerindendir. Hadislerde bu anlatım türüne verilen örnekler üzerinden gramer bilgilerine değinilmeden, özellikle anlam yönüyle müteahhirun devri şârihlerin anladığı ve

günümüz insanına yönelik mesajların kısaca değerlendirmesi yapıldı. Çalışmada farklı bakış açılarından, herhangi bir mezhep eleştirisi yahut övgüsü yapılmadı.

Yapılan çalışmayla şerh külliyyatında eserleri yer alan ve günümüze kadar çeşitli görüşleriyle temayüz etmiş kimselerin değerlendirmeleri ele alındı. Örnekler üzerinden çağımız insanının fiten haberleri nasıl anladığına dair yaklaşımlar incelenmeye çalışıldı. Çünkü metafizik olaylara salt akılla anlam vermeye alışan modern insan, gaybî bilgi içeren, dolaylı anlatımlar bulunan haberleri kabulde zorlanmaktadır. Müteşâbih ihtiva eden anlatımlar tevil ile bağlamından koparılmaya elverişli haberler olmuştur. İnsan, akli ile müteşâbih aktarımları anlamakta sınırlı, eksik kalabilmektedir. Gerçek mananın Allah ve Rasulü'nün ifadesi ile anlaşılabilceği değerlendirilir. Bundan sebep, anlayamadığı haberleri inkâr etmesi kolaylaşan insanlar, İslam'ın ana kaynaklarından olan hadis birikimini inkâra yönelmektedir. Bu yönelimin imânî açıdan tehlikeler barındırdığı muhakkaktır. Bu vesileyle, hadis inkârına yol açan etmenlerden birisine de dolaylı olarak değinilmiş olundu.

Çalışmanın başından beri sıcak ilgi, kıymetli yardımları, yol gösterici teşvikleri ve tavsiyelerinden ötürü danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Akgül'e, eğitim döneminde ufuk açıcı yaklaşımıyla emeği olan hocam Doç. Dr. Orhan Yılmaz'a, çeşitli eğitim kademelerinde emekleri inkâr edilmez tüm değerli ilim adamı hocalarıma, her zaman desteklerini, dualarını esirgemeyen aileme, çocuklarıma ve dostlarıma en kalbi şükran ve teşekkürlerimi borç bilirim.

İSMAİL EVCİN

.../.../...

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE YÖNTEMİ

Hız. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri Müslümanlar açısından büyük öneme sahiptir. Çünkü, İslam'ın doğru anlaşılması Hız. Peygamber'in doğru anlaşılmasıyla alakalıdır. Hadisler sadece ibadet-muamelat ile sınırlandırılmayacak kadar çeşitli konularda bilgi içermektedir. Hız. Peygamber'den mervî uzak veya yakın geleceğe dair haberler içeren hadisler çoktur. Bu haberler çeşitli konu başlıklarına göre tasnif edilip müstakil kitaplar olarak telif edildiği gibi, çeşitli kitaplar içerisinde muhtelif tertiplerle bâblara ayrılarak da tasnif edilmiştir.

İslam kaynakları arasında en kabul gören hadis kaynağı "Kütüb-i sitte" isimli eserdir. Elimizde altı hadis aliminin kitapları mevcuttur. Bu kitaplardan en meşhuru Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh adlı eseridir. Bu şöhretten ilhamla Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'de olan "Fiten" kitabı çalışmada ana kaynak olarak ele alınmıştır. Çalışmada yaygın ve kolay kullanımdan dolayı bundan sonra bu eser zikredileceğinde Sahîh-i Buhârî adıyla devam edilecektir. Sahîh-i Buhârî'nin Fiten bölümünde ele alınan hadislerden teşbih ve temsil içerenler tespit edilip meşhur şârihlerce nasıl anlaşıldığı karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Sahîh-i Buhârî'de Fiten başlığı altına giren hadislerin teşbih ve temsil içerenlerinin İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) tarafından yazılan Sahîh-i Buhârî şerhi *Fethu'l-bârî* ve Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451) tarafından yazılan Şahîh-i Buhârî şerhi *Umdetü'l-Kârî* özelinde ele alınıp mukayesesi amaçlanmıştır. Aynı şekilde ele alınan hadislerin teşbih ve temsil noktasında günümüzde, yakın tarihimizde nasıl anlaşıldığı bu anlayış farklarının sebep ve sonuçlarının kısaca değerlendirilmesi amaçlanmıştır. İnceleme kapsamında daha doğru bir yaklaşım oluşturmak için Sahîh-i Buhârî'nin Fiten bölümü yanında "Kütüb-ü Sitte" içerisindeki fiten ve melâhim konularına dair kitap ve bâblar çeşitli yönlerden ele alınmıştır. Örneğin rivayetlerin zaman içerisinde artışında fitnelerden korunma düşüncesinin olup olmadığının tespiti için Kütüb-i sittede yer alan fiten bölümlerindeki hadislerin sayısal değişimleri değerlendirilmiştir.

Tarihi seyir içerisinde hadisleri anlama çabaları özel bazı çalışmalar dışında, şerh dönemi kabul edilen hicri IV. yüzyıldan itibaren çoğunlukla yeni bir yaklaşımdan ziyade birbirini tekrar eder şekildedir. Bu dönemdeki anlayışlar/yorumlar/şerhler genelde sonraki devirlere; üzerlerinde çok bir değişiklik yapılmadan tekrar edilen görüşler olarak aktarılmıştır. Şerh çalışmalarının zirvesi kabul edilen *Fethu'l-bârîve Umdetü'l-Kârî* isimli Sahîh-i Buhârî şerhleri ise yaklaşık iki yüz adete varan şerhler arasında yıldızı parlayan iki telif olarak kabul görmüştür. Buna kendilerinden sonra yazılan şerhlere vazgeçilmez şekilde kaynaklık etmelerini delil göstermek mümkündür. Fiten hadislerine bu *Fethu'l-bârîve Umdetü'l-Kârî* isimli Sahîh-i Buhârî şerhlerinde ne şekilde açıklandığını anlamak, mezkûr hadislerin genelde nasıl algılandığını da tespit etmeye yardımcı olacaktır.

Araştırmanın önemine vurgu yapan durum çağımız insanının, pozitif ilim ve akılla çeliştiği düşünülen fiten ve gayba dair haberleri/rivayetleri kabulde zorlanmasıdır. Zorlanmaya sebep olarak genelde teşbih ve temsili anlamadaki yaklaşım farklılıkları sebep gösterilmektedir. Bu zorlanma bir noktadan sonra hadis külliyyatının toptan inkârına kapı açacak kadar sarsılmayla sonuçlanabilmektedir. Modern insanın bu tarz haberlerde teşbih ve temsil ilmiyle bazı rumuzları anlamasına yol bulunmalıdır. Aksi halde insanlar; İslam dininin ikinci kaynağı olan hadisleri anlama gayreti yerine inkârına yönelebilmektedir. İnsanların dolaylı anlatım içeren hadisleri anlamaları için çalışmalar sürdürülmelidir.

Çalışmada kullanım kolaylığından dolayı bazı eser ve yazar adlarının teknik olarak kısaltılması tercih edilmiştir. Misal olarak *el-Câmiu's-Sahîh* için Sahîh-i Buhârî, Kitâbü'l-Fiten gibi bu kitabın içerisindeki bölüm adları sadeleştirilerek Fiten şeklinde kullanılmıştır. Kargaşaya sebep vermemek için de bâb, bölüm olarak isimlendirilmiştir.

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Hız. Peygamber'e nispet edilen haberlerin daha doğru ve net anlaşılabilmesi için hadislerde geçen kavramları doğru bir şekilde anlamak, tarihsel süreçte manalarında olan değişimleri bilmek gereklidir. Dil açısından genel anlamda başvuru Arapça

sözlüklerden Halil b. Ahmed'e (ö.175/791) ait *Kitâbü'l-Ayn*¹ ve İbn Manzûr'un (ö.711/1311) *Lisânü'l-Arab*'i² sayılabilir. Özel anlamda ise, hadislerde var olan yabancı kelimeleri anlamaya dair İbnü'l-Esîr'in (ö.606/1210) *en-Nihâye fî garîb'l-hadis ve'l-eser*³ başvuru kaynaklarındandır.

Temel hadis usulü eserlerine bakılmış, bunların yanı sıra kavramların Türkçe karşılıklarını tespit için Abdullah Aydın'ın *Hadis Istılahları Sözlüğü*'nden⁴ faydalanılmıştır. Ayrıca kelimelerin siyasi ve sosyal anlamları için çoğunlukla *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ndeki ilgili maddelerden faydalanılmıştır.

Mevcut hadislerin ekserini içermesi, çoğunlukla güvenilir olarak kabul edilmesi sebebiyle tasnif döneminden günümüze kadar hadise dair en çok başvurulmuş kaynak *Kütüb-i Sitte*'dir. Ayrıca çalışmaya kaynaklık eden fiten ve melâhîm hadisleri de barındırması sebebiyle çalışmada sıkça başvurulmuş eser olmuştur.

Hadis şerh eserleri özelinde İbn Hacer'in (ö.852/1449) *Fethu'l-bârî* ve Bedreddin Aynî'nin (ö.855/1451) *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* isimli eserinin ilgili bölümleri değerlendirilmiştir. Bu şerhlerde gramer hariç sadece ilgili hadise getirilen yorumun değerlendirmeleri üzerinden kritik edilmiştir. Mehmed Sofuoğlu'nun (ö. 1987) *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi* ile İbrahim Canan'ın (ö. 2009) *Kütüb-i sitte Muhtasar ve Şerhi* bakılan günümüz şerhleri arasındadır. Bazı hadislerin farklı izahları için muhtelif eserlerden yararlanılmıştır.

Hadislerin rivayet bağlamları için Bekir Kuzudişli'nin *Hadis Rivayetinde Bağlam* eseri, hadisleri anlamada sünnet dahilinde yaklaşım için Yusuf el-Karadâvî'nin *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet* eserinden istifade edilmiştir. Ayrıca Hadis usul ve

¹ Arap lügati sahadaki ilk ve kapsamlı aynı zamanda erken dönemin muhteva yönünden seçkin, yöntem olarak orijinal olarak itibar gören bir eseridir. İlk defa 1914 yılında Bağdat'ta basılmış, sonrasında üzerinde çokça çalışmalar yapılmıştır.; Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/310.

² Dil, tefsir, hadis, fıkıh, şahıs ve yer adları içermesiyle ansiklopedik bir yönü vardır. Toplamda 9273 kök kelime yer alır. ; Hulusi Kılıç, "Lisânü'l-Arab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 27/195-196.

³ Yazar eserde, ender rastlanan kelimeleri alfabe sırasıyla ele alır. İhtiyaç duydukça rivayetle alakalı fıkıh ve sair görüşleri topluca zikreder. İlk olarak h. 1296'da Tahran'da basılmıştır. ; Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Esîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 21/28-29.; İbrahim Hatipoğlu, "en-Nihâye", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 33/100-101.

tarihi konularında M. Yaşar Kandemir, M. Said Hatipoğlu, İsmail Lütü Çakan, Talat Koçyiğit, Enbiya Yıldırım ve Mehmet Görmez'in konuya şamil eserlerinden faydalanılmıştır.

Fiten hadislerin günümüz akademik camiada nasıl anlaşıldığına yaklaşımları anlamak için Kâmil Çakın'ın *Hadisin Güncel Problemleri*, kitaplarından faydalanılmıştır. İhsan Yeğen'in "Deccal ile İgili Hadisler ve Değerlendirilmesi" hakkındaki tezden istifade edilmiştir.

ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAVRAMLAR

1-Fiten Kavramının Sözlükte Kur'an ve Hadis İlimlerinde Kullanımı

Sözlükte; "Değerli madenleri saf oluşlarını test amacıyla ateşte eritmek" anlamında f-t-n (fütûn) kökünden türemiş "fitne" kelimesinin çoğuludur.⁵ Master olarak "fitne"; "sınamak, nimetle ve sıkıntıyla denemek" manalarındadır. İsim olarak ise, "kargaşa, tutkun olma, sapıklık" manalarında kullanılır. Fitne kelimesinin anlamları arasında "demircinin metalleri ateşte işlemesi ve güzel alımlı kadın şarkıcıların insanların gönüllerine tesir etmesi" de yer alır.⁶ Ayrıca Müslümanlar arasında meydana gelen dâhili ihtilâf, karışıklık, kavga, her türlü fena ve nahoş şey olarak kullanıldığı bilinir.⁷ Yine Allah'ın kullarını imtihanı olarak mana verilmiştir.⁸ Şeytana "fitne" denmesinin sebebi ise; kulların günahına delalet etmesi olarak değerlendirilir.⁹ Göz boyama ve aldatmasıyla insanı kandırması kolay olan kadına, düzenbazlığı ve kandırmasıyla mali zarar veren hırsıza da fettan denilir.¹⁰ Dünya nimetlerine karşı büyük arzu ve istek sahibi olanlar için büyülenmiş manasından dolayı "meftun"

⁵ Cemaluddin Muhammed b. Mûkerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dârus Sadır, 1414), 10./178 vd. Ebi Abdurrahman el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l'ayn* (nşr Dr. Mehdî el-Mahzûmî – Dr. İbrâhim Sâmerâî), 8/128.

⁶ Muhammed Fuad Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1411), "f-t-n" md.; Ertürk, Mustafa, *Metin Tenkidi (Gayb ve fiten Hadisleri Örneği)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 226.

⁷ Aydın, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2011), 83.

⁸ Ebû'l-Hasan Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-luga*, ed. thk, Abdü's-selam Muhammed Harun (Beyrut: Daru'l-Cil, 1991), 6/4/472.

⁹ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-luğa*, 6/4/472.

¹⁰ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-basît fi tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît*, ed. Mustafa Koç, çev. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 4/712.

denilmesi dikkat çeker.¹¹ Ayrıca kalpler için vesvese, hayat için dalâlet, ölüm ve kabir hayatı için berzah sorgusu fitne olarak değerlendirilir.¹²

Kur'an-ı Kerimde aynı kökten gelen 60 kelime zikredilmiştir.¹³ Değişik kullanımlarına örnek vermek gerekirse; “bela ve sıkıntı”¹⁴, “imtihan olarak mal ve çocuk”¹⁵, “azap sebebi olan şey”¹⁶, “şirk günahı”¹⁷ gibi olumsuz anlamları Kur'an-ı Kerim'de geçen manalarına örneklerdir.¹⁸

Hadis literatüründe fitneden anlaşılan ise; “Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra zuhur eden, bütün Müslümanları etkileyecek, Müslümanların imtihanına sebep olan, kıyamet habercisi olarak isimlendirilen olumsuz olaylar silsilesidir.”¹⁹ Genel olarak kavram bu bakış ile vücut bulmuştur. Hadis edebiyatında fitne ile ilgili alt bir ilim dalı “ilmü'l-fiten” ismiyle ortaya çıkmıştır. Bu sahada çalışanlar “Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelmiş veya gelecek olan fitnelerle ilgili hadisleri”²⁰ inceler.

Hadis kaynaklarında Müslümanların kendileriyle sınanacağı aktarılan; deccal, Ye'cûc ve Me'cûc ile alakalı haberlerin toplandığı bâblar “fiten” ismi ile kayıtlanmıştır.²¹ Fitne kavramı Hz. Peygamber zamanında cereyan eden olaylar açısından iki tasnifli²² yöntemle ele alınırsa yerinde olacaktır:

1-Müslümanların sınanması şeklindeki olaylar.

2-Toplumu yapısal olarak bozan bazı olaylar.

¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/318.

¹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/316-319.

¹³ Fuad Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 649-650.

¹⁴ Bakara 2/102; el-Enfâl 8/25; et-Tevbe 9/49; el-İsrâ 17/73 vd. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009).

¹⁵ Teğâbün 64/15.

¹⁶ Tevbe 9/49.

¹⁷ Bakara 2/193, 217.

¹⁸ Raâgıb el-İsfâhânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, ed. Safvân Adnan Dâvûdiyyî (Beyrut: Daru'l-Kalem, 1412), 559-561.

¹⁹ Aydın, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, “Fiten İlmi”, 83.

²⁰ Aydın, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, “Fiten İlmi” 83.

²¹ İlyas Çelebi, “Deccâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 9/69-72.

²² Hüseyin Yaylalı, *Hz. Muhammed Dönemindeki Fitne Hadislerine Sosyolojik Bir Yaklaşım* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, 1995), 103-113.

Hız. Peygamber'in sağlığında Müslümanların sınamasına örnekler Mekke dönemi yaşananlar, Bedir, Uhud, Hendek savaşları şeklinde değerlendirilebilir. Hız. Peygamber'in irtihalinden sonra ise, irtidat hareketleriyle başlayan ve Müslümanlar arasında kan dökülmesine sebep olan her türlü durum bu kapsamda değerlendirilir.

İnsanlar arasında oluşan adaletsizlik ve zorbalığın revaç bulması, ekonomik uçurumlar ve kargaşa sebebi olan azgınlıklardır. Buna ilaveten toplumu yapısal olarak bozan şeylerden, insanlar arasında güvensizlik sebebi sayılan hizipleşme, iman ve ahlaki zafiyetlerin çoğalması sayılabilir.

Yukarıdaki tasnif ışığında değerlendirildiğinde; fitne asli manasıyla müspet anlamda “imtihan” olarak kullanıldığı gibi “mihne” ile beraber; ayıp, küfür ve günah türevi manalara ıtlak olunmuştur.²³ Fiten kelimesi, hadis kitaplarında çoğunlukla olumsuz²⁴ manalarıyla kullanılmıştır.

Hadis edebiyatında fiten; gayba dair haberler içeren “Fiten, melâhim, sıfatü'l-kıyâme, eşrâtu's-sâa” benzeri konu başlıklarını içeren rivayetler için yaygın olarak kullanılan kavramdır.²⁵ Kavramın hadis kaynaklarında bu kadar değişik başlıklar ile de olsa ele alınması Müslüman halk ve âlimler nezdinde ne kadar mühim olduğuna delildir. Bu haberlerin bir kısmı kıyamet, kıyametin vakti ve nasıl olacağı, kıyametten öncesi ve sonrası meydana gelecek rivayetleri içermektedir. Dolayısıyla gaybın haberleri olarak değerlendirilmiştir. Bu haberler hadis usulü dahilinde ele alındığında içerisinde; sahih ve hasen olduğu gibi az sayıda zayıf ve uydurma olarak eleştirilen rivayetlere de rastlanmaktadır.

Bu bağlamda fiten çatısı altına giren rivayetlerin nasıl değerlendirileceğine dair hadis kabul teknikleri açısından çeşitli açıklamalar getirilmiştir. Özellikle İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) *el-Mevdû'ât*²⁶ ve ez-Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Mîzân'il-İ'tidâl*²⁷

²³ Ertürk, *Metin Tenkidi (Gayb ve fiten Hadisleri Örneği)*, 228.

²⁴ Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Camiu's-sahih* (Beyrut: Daru Tarihi't-Türasi'l-Arabi, 2001), “Mukaddime”, 7.

²⁵ Ertürk, Mustafa, *Metin Tenkidi (Gayb ve fiten Hadisleri Örneği)*, 229.

²⁶ Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevdû'ât mine'l-ehâdisi'l-merfûât*, thk. Nureddin Boyacılar (Riyad: Advâü's-Selef, 1997), 1/342.

²⁷ Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl zeylû mîzân'il-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 2/369.

eserlerinde başlıklar halinde bu konuya dair açıklamaları ele almışlardır. Günümüz eserlerinde konuya dair yapılan başlıca izahlar; İslam olduktan sonra kendi örf ve köklü geleneklerinden kurtulamayan toplumlar, İslam'ı içlerine sindirememiş bazı mühtediler,²⁸ yaşanan zorluklar karşısında karamsar bakış açısını benimseyen bazı râvilerden alınmış öğüt türündeki söylemler,²⁹ siyasi zeminde oluşan derin ayrılıklar (hilafet, hilafetin Kureyş'e ait olması saltanat, vb.),³⁰ şeklindedir. Bunlara ilaveten Kâ'b el-Ahbâr (ö.32/652), Vehb b. Münebbih (ö.114/732) gibi ehli kitap alimi iken ihtida eden bazı kimselerin Tevrat'tan yaptığı nakilleri ve bunların tefsir kitaplarında kendine yer bulması olarak bahsedilebilir.³¹

Hiz. Peygamber bir beşerdir. Muhatapları ile olan iletişimlerinde Yaşadığı dönemin insanı olarak gayba dair ve metafizik varlıklar hakkında söylediklerinin insanlar tarafından mitolojik ve diğer dinlerin mitleriyle benzer biçimde anlaşılması şaşılacak bir durum değildir.³² Başta da belirtildiği üzere kabul edilmelidir ki toplumlar dinlerini İslamiyetle değiştirdiklerinde hayatlarının her anına nüfuz etmiş olan kültürlerini bir anda bırakmaları yahut tesirlerinden süratle kurtulmaları da mümkün olmamaktadır.³³

Hadis tarihinde Fiten kapsamında ifade edilen durumların Hiz. Osman'ın (35/656) şehit edilmesiyle siyasi söyleme sirayeti bilinen gerçektir.³⁴ Müslümanlar arasındaki cumhur kabule göre ilk fitne Hiz. Osman'ın şehit edilmesidir. Arkasından cereyan eden Cemel Vak'ası³⁵, Sıffin Harbi³⁶, Hâricî ayaklanmaları, Haccâc'ın³⁷

²⁸ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 140.

²⁹ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 189.

³⁰ M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2019), 177.

³¹ Kandemir, *Mevzû Hadisler*, 28.

³² Fatma Yüksel Çamur, *Anlatıbilim ve Hadis* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020), 274.

³³ Ahmet Emin Seyhan, "Envâru'l-Âşikîn'de Fiten Hadislerin Bireysel ve Toplumsal Hayata Etkileri Üzerine", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/12 (01 Aralık 2013).

³⁴ Mehmed Said Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu* (Ankara: Otto, 2020), 56-59.

³⁵ H.36/M.656 yılında Hiz. Ali ve Hiz. Aişe taraftarları arasında Hiz. Osman'ın katillerinin bulunmasıyla başlayan olayların takibinde cereyan eden gerilim sonucu karşılıklı harbin adıdır. Hiz. Aişe'nin devesi etrafında yoğunlaşması dolayısıyla "Cemel", Basra şehri civarında olmasından dolayı "Basra" savaşı da denmiştir. Bk. "Cemel Vak'ası", Fığlalı, Ethem Ruhi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 7/ 320-321.

Mekke'yi kuşatması, vb. diğer kan akan, can yakan olayların takip ettiği durumlardır.³⁸ Özellikle Hz. Ali (40/661) ve Hz. Muaviye (60/680) arasında cereyan eden, halife olma mücadelesinde tarafların arasındaki çekişmenin ilmi sahaya yansması³⁹; “uydurma haberlerin” yaygınlaşmasına zemin hazırlaması şeklinde olmuştur.⁴⁰

Emevî ve Abbasî hanedanlarının, saltanatlarını ve siyasi kararlarını meşrulaştıran mesnedi bulmakta⁴¹ zorlandıklarında, hadis uydurma faaliyetlerine yönelen taraftarlarına dair haberler hadis tarihi kaynaklarında sıkça rastlanan bilgilerdir.⁴² Fiten kavramının konuyla alakasına dair aktarılan bilgiler burada sonlandırılmıştır.

2-Melâhîm Kavramının Sözlükte Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Kullanımı

Melâhîm sözlükte “bir işi sağlam yapma, eti kemikten ayırma, birine et yedirme anlamlarında ki “l-h-m” kökünden türeyen melhame kelimesinin çoğuludur.⁴³ Cesetleri et yığını haline getirmekten mülhem öldürme manasında da kullanılmıştır.⁴⁴ Büyük ve ağır yenilgi, bozgunla biten savaş, fitne zamanında çıkan büyük karmaşanın olduğu yer şeklinde kullanımları da vardır.⁴⁵

Melhame kelimesinin “etli olma” manasına gelen fiilden türemesiyle ilgili olarak, “elbise giyen insanın kıyafetten ötürü etinin sıkışması” manası verilmiştir.

³⁶ H.37/M.657 yılında Hz. Ali ve Hz. Muaviye arasında bugün ki Rakka doğusunda meydana gelen “Tahkîm Vak'ası”da denilen savaşın adıdır. İtikadi sonuçları olmuştur. “Sıffin Savaşı” Yiğit, İsmail ve Üzüm, İlyas. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 37/107-109.

³⁷ İrfan Aycan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, ts.), 14/427-428.

³⁸ İlyas Çelebi, “Fiten ve Melâhim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13./149-153.

³⁹ Bekir Kuzudışlı, *Hadis Rivayetinde Bağlam* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 134-140.

⁴⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc Şerh-i Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Daru İhyait Tûrasıl Arabî, 1431), 1/83.

⁴¹ Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 56-59.

⁴² Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 161-170.; M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler*.28-38.; M. Said Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 56-59.; Abdullah Taha İmamoğlu, *Hadis ve Siyaset Müslim'in İmâre Bölümünde Siyaset Düşünesi* (İstanbul: Beka Yayınları, 2015), 441.

⁴³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 12/535-538.

⁴⁴ Ebû Abdurrahmân el-Halil b. ahmed b. Amr b. Temîm Halîl b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424), 4/76.

⁴⁵ Mecdüddin İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fi garîbi'l hadis ve'l-eser* (Beyrut: el-Mektebeü'l İlmiyye-M. Mahmud Tahhan (thk), 1399), 4/239.

Böylece insanların et yığınları olarak birbirine girecekleri kargaşa zamanları içinde kullanılan bir kelime olmuştur.⁴⁶

Melâhim kavramı genel görüşlerin üzerinden değerlendirildiğinde; ilerleyen, gelecek zamanların haberlerini içerdiği şeklinde kabul görür. Bu görüş astroloji ve kehanetin avam arasındaki yaygınlığından dolayı bazı sahih ve uydurma bilgilerin ihtilat edilmiş haliyle dilden dile aktarılarak halk kültürüne de sirayet ettiği söylenebilir.⁴⁷

Kur'an-ı Kerim'de melhame ve melâhim kelimeleri geçmez. Fakat tüketilen gıda maddesi olarak “et” kelimesi için “lahm” ve çoğulu için “lühûm” kelimeleri kullanılır.⁴⁸

Melâhim'in yıldızların yerleri, hareketleriyle ilgili olarak; gelecekte vaki olacak olayların ve fitnelerin oluş zamanları hakkında bilgi edinmeye yaraması için istifade edilen bir ilim olduğundan bahsedilir.⁴⁹ Fakat olmuş olaylar üzerinden bir analiz ve öngörüyle bu çıkarımın uygun olacağı, ancak aksi durumların doğru olmayacağından bahsedilmiştir. Geleceğe ait bilgilerin özellikle saltanat, haneden ve hükümlerliklerin akıbetine dair, yıldızların gökyüzündeki hareketlerinden istifadeyle bilindiği yönündeki bilgiler Şii âlimlerine dayandırılır. Şiiler açısından bu inancın ilhamı cefr⁵⁰ inancına dayanması sebebiyle müntesiplerince melâhim ilminin gaybın anahtarı olarak değerlendirilmesi durumu ortaya çıkmaktadır.⁵¹

Melâhîmi gaybın anahtarı kabul edenler noktasında ele alınacak olursa; bazı peygamberlere ve özellikle İsrailoğulları'ndan Danyal'a nispet edilen dünyanın sonuna dair haberler barındırdığı aktarılan kaynaklar vardır.⁵² Nuaym b. Hammad'ın (ö. 228/843) *Kitâbü'l-Fiten* adlı eserinden alınmış bilgi şu şekildedir: “Tüster feth edildikten sonra ölü bir Sâsânî komutanın baş ucunda Hürmüzân'a ait hazineler arasında el yazması bulduk. Onun Danyal'ın kitabı olduğunu tahmin ettik. Onu Ömer'e (ö. 23/644) götürdük, sonra Ka'b'a (ö. 32/652) götürüldü. O da el yazmasını Arapçaya

⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/537.

⁴⁷ Ertürk, *Metin Tenkidi (Gayb ve fiten Hadisleri Örneği)*, 234-235.

⁴⁸ Fuad Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfâzi'l-Kur'ân'l-Kerim bi hâşiyet-iş-mushafü'sherif* “l-h-m” md.

⁴⁹ Ertürk, *Metin Tenkidi (Gayb ve fiten Hadisleri Örneği)*, 233.

⁵⁰ İstilahta; gelecekte olacak olayları farklı metodlarla bilmeyi sağladığına inanılan ilime verilen bir isimdir. (bk; “Cefr” Yurdagür, Metin, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/215-218.)

⁵¹ Metin Yurdagür, “Cefr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/215-218.

⁵² Ömer Faruk Harman, *Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Metinler (Basılmamış Doçentlik Tezi) Yahudi Kutsal Kitapları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1988), 168.

çevirdi. El yazması fiten denilen olaylardan haber veriyordu.”⁵³ Müslüman, Yahudi ve Hristiyanlara ait olan gelecek haberleriyle örtüşen haberlerinin kaynağının genelde bu bulunan yazmanın tesirinde olduğunu iddia edenler vardır.⁵⁴

Ehl-i kitabın mevcut yazılı kutsal metinlerinin tahrif edildiği düşünülecek olursa, günümüzdeki haliyle bile vahyin tesirlerinden kalmış olan bazı bilgilerin İslam’ın kaynaklarıyla örtüşme ihtimali asla göz ardı edilmemelidir. Bu anlayışların gölgesinde; melâhim tarzı haberlerin hepsini metin olarak kabul etmek veya toptan reddetmek ilmi olarak sıkıntılı bir tavır olur. Asıl olan gerçeğe ulaşmak ise; melâhim haberleri hakkında daha derinlemesine, kollektif ve diğer ilim sahalarında toplanmış olan birikimle eş güdüm çalışmalar yapılmasına ihtiyaç vardır. Ancak hadis kitaplarındaki hadis kabul kriterlerini bahsi geçen hadislere tatbik ederken; mitolojik ve kültürel birikimden ayrı ele alınması gerekir.

Hadis kitaplarında, fiten⁵⁵ ile alakalı başlıkların yanı sıra melâhim adıyla başlıklar da bulunmaktadır.⁵⁶ Fiten ve melâhim hadislerinin hadis kitaplarındaki yoğunluğunun anlaşılabilmesi amacıyla “Kütüb-i Sitte’de Fiten Hadislerin Sayısal Değerlendirmesi” başlığı altında inceleme yapılmıştır. Böylece müelliflerin eserlerinde yer verdikleri; fiten, melâhim bölümlerindeki hadislerin sayısı istatistik olarak değerlendirilmiştir.

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılan o dur ki hadis edebiyatı açısından bakıldığında fiten; olumsuzlukları ihtiva eden, sınanma ve imtihanları barındıran anlamlara şamildir. Melâhim ise; fiteneye göre daha dar bir çerçeveyi kapsar. Böylece melâhimi, gelecekte olacak büyük, kanlı savaşların haber edilmesi şeklinde değerlendirmek uygundur.

⁵³ Ebû Abdullah el-Hâris el-Huzâî el-Mervezî Nuaym b. Hammâd, *Kitâbü’l-fiten*, thk. Semir b. Emin ez-Zührî (Kahire: Mektebetü’t-Tevhîd, 1412); Hayrettin Yücesoy, *Orta Çağ İslam’ında Mesihçi İnançlar ve İmparatorluk Siyaseti (Dokuzuncu Yüzyılın Başlarında Abbâsî Hilafeti)*, çev. Ahmet Demirhan (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 67.

⁵⁴ Yücesoy, *Orta çağ İslam’ında Mesihçi İnançlar ve İmparatorluk Siyaseti (Dokuzuncu Yüzyılın Başlarında Abbâsî Hilafeti)*, 67.

⁵⁵ Buhârî’nin el-Câmiu’s-sahîh’inde 93. Kitap; Tirmizî’nin el-Câmiu’s-sahîh’inde (meşhur adıyla Sünen’inde) 29. kitap ve İbn Mâce’nin es-Sünen’inde 37. kitap’ta “Kitâbü’l-fiten” olarak bulunmaktadır. Müslim’in el-Câmiu’s-sahîh’inde 55. kitap Kitâbü’l-fiten ve eşrâtis-sâa ismiyle yer bulmuştur.

⁵⁶ Sünen-i Ebû Dâvûd’da 36. kitap *Fiten ve Melâhim* adıyla, ayrıca 38. kitap ise *Kitabü’l-melâhim* ismiyle yer bulmuştur. Yine İbn Mâce’nin es-Sünen’in de ise konu başlığı olarak *bâbü’l-melâhim* şeklindedir.

3-Teşbih'in Anlamı Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Kullanımı

Sözlükteki “benzer” anlamındaki ş-b-h kökünden türeyen teşbih “benzetmek” manasındadır. İstilahta; belli maksada yönelik olarak bir edat yardımıyla, aralarındaki ortak noktadan dolayı bir şeyi başka bir şeye benzetmektir. Bu ortak noktalar bir veya birden fazla durum için de geçerlidir.⁵⁷ Ayrıca benzetmek, hikâye etmek gibi manalara da gelir. Arap dilinde benzetme filler üzerinden yapılacaksa bâ, kef, keenne ve misl edatlarıyla birlikte kullanılması önemlidir.⁵⁸

Batı kültüründe özellikle dinî anlatımda nasıl kullanıldığını bilmek adına; Latince de teşbih, metafor (metaphora) şeklinde kullanıldığının bilinmesi gerekir. Bir sözün başka bir manaya karşılık gelecek şekilde kullanılmasıdır. Bir anlam yahut meselenin dolaylı olarak aktarılmasıdır.⁵⁹

Teşbihin gayelerini bilmek, Kur'an ve hadislerdeki teşbihleri anlamaya matuf bir durum olacaktır. Dil âlimleri arasındaki teşbihin yapılış maksadıyla ilgili farklı açıklamaların omurgası aşağıdaki gibidir:

- a. Müşebbehün bihe (benzetilene) isnat olunan durumların mümkün oluşunu açıklamak.
- b. Müşebbehin durumunu bildirmek.
- c. Müşebbehin durumunun miktarıyla alakalı bilgi vermek.
- d. Müşebbehin durumunu açıklamayıp zihne yerleştirmek.
- e. Müşebbehe rağbeti artırmak kastıyla durumunu güzel göstermek.
- f. Müşebbehi çirkin gösterip ondan imtina ve tiksinti uyandırmak içindir.⁶⁰

Bu itibarla teşbihin yapılış maksadındaki ortak nokta müşebbeh ve müşebbehün bih'in müşterek bir nitelikte birleşebilir olmalarıdır. Bu sahada işi sanat derecesine

⁵⁷ Nusrettin Bolelli, *Belâgat Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2020), 34-35.

⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “şbh”, 2189-2120.

⁵⁹ M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* (İstanbul: Enderun Kitapevi, 1989), 163.

⁶⁰ Hatîp Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvîni, *el-İzâh fî'ulumi'l-belâğa* (Beyrut: Darul Cilan, 1400), 2/356-357.

vardıracak şekilde mahir kullananlar olduğu gibi, zaruri ve beşerî durumlarda da teşbihten istifade edildiği bilinen durumdur.⁶¹

Kur'an-ı Kerim'de ki ifadelere göre, Hz. Peygamber tebliğ⁶² ve tebyin⁶³ göreviyle gönderilmiştir. Bu görevlerini yerine getirmek için, insanlara hak ve hakikate dair aktarımlarda bulunurken dilin özellik ve güzelliklerinden faydalandığı muhakkaktır.⁶⁴ İsnat zincirinin ilk halkaları olmalarından dolayı, hadislerin ilk elden muhatapları olan sahabenin Hz. Peygamberin lisanından aktarılanları anlamaya çalışması şüphesiz ki çok değerli ve önemlidir. Günümüzde anlama çabasıyla doğru orantılı olarak ortaya çıkacak asıl fayda; Hz. Peygamber'e ait şeriatı yanlış anlamayı en aza indirmektir. Bunun sonucu ise; İslam toplumlarında bu yanlış anlamalardan beslenen derin ayrılıkları azaltmak, ümmet arasında asgari müşterek çitasını yükseltmektir. Zuhuruyla çok kanların döküldüğü kavramsal kargaşayı en alt seviyeye çekmek adına teşbihin doğru anlaşılması ayrı bir öneme sahiptir.

Vahye muhatap olan ilk neslin Arap diliyle inen ayetleri anladığı muhakkaktır. Sahabe anlaşılmayan durumlarda, Hz. Peygamber'e başvurarak sorunların üstesinden gelmişlerdir. Aynı durum hadisler işitildiğinde de geçerlidir. Günümüzde ise elimizde Hz. Peygamber'e sormanın imkânı kalmadığından mevcut bilgiler ile en doğru manayı tespit etme çabası vardır. Ancak günümüzden bakıldığında, Hz. Peygamber'in nübüvvet başlangıcından bugüne kadar dil ve anlamlarda oluşan değişim sebebiyle ilk devirde tercih edilen kullanımla alakalı farklılıklar olduğu aşikardır. En çok karşılaşılan sorun ise; kelime ve kavramların zaman içerisinde yaşadıkları kullanım çeşitliliği, anlam kayma ve anlam genişlemesidir.⁶⁵

Önceki dinlerin kitapları olan Tevrat ve İncil'de dolaylı anlatım içeren teşbih ve temsile örnek verilecek anlatımlar mevcuttur.⁶⁶ İslam'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim vahiy olunduğundan beri İslam ilimleri için kaynaklık etmiştir. Ayrıca belâgat ve

⁶¹ Hasan Soyuppek, "Teşbih Sanatının Hadislerdeki Yansıması", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 7/2 (01 Ekim 2007), 142-148.

⁶² Mâide 5/67,92; Âl-i İmrân 3/20; Ra'd 13/40; Nahl 16/35,32; Ankebût 29/18; Ahzâb 33/39; Teğabün 64/12; Cın 72/23, 28.

⁶³ Fâtır 35/23-24; Sâd 38/65,70.

⁶⁴ Soyuppek, "Teşbih Sanatının Hadislerdeki Yansıması", 142-148.

⁶⁵ Yusuf Akgül, *Edebi Tür Olarak Garibu'l-hadis: Kaynak-Metod ve Muhteva Analizi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2006), 177-178.

⁶⁶ Misal bk. Tevrat'ta *Süleyman Meselleri*; İncil'de *Matta* bölümleri.

fesahat ile de belâgat ilminin kaynağı olagelmıştır. Konuya Kur'an-ı Kerim geçen teşbih örnekleri üzerinden baktığımızda genellikle aklî olan hissî olana teşbih edilmiştir.⁶⁷

Nitekim mealen ayette buyrulmuştur ki: **“Bu dünya hayatında sarf ettiklerinin durumu, kendilerine zulmeden kimselerin ekinlerine isabetle kavurup mahveden soğuk bir rüzgârın durumu gibidir.”**⁶⁸ Ayette; müşebbeh, kâfirlerin, inançsızların infak olarak harcadıkları şey müşebbehün bih ise soğuk esen şiddetli rüzgârın isabet ettiği toplumun ekinidir. Vech-i şebah ise, yok olma, helak oluş şeklindedir. Bununla beraber müşebbeh olan niyet duyu organlarıyla algılanmadığından aklî, müşebbehün bih ise duyu organlarıyla algılanan soğuk rüzgâr olup hissî olandır. Kısaca verilen örnekten genele şamil bir çıkarımla, Kur'an-ı Kerim'de çokça kullanılan dolaylı anlatımla, soyut kavramların somut kavramlar üzerinden daha kolay tanımlanması amaçlanmıştır.

Her insan gibi Hz. Peygamber'in yaşadığı devir ve coğrafya ile irtibatlı bir dil/anlatım üslubuna sahip olduğu bilinmektedir. Ancak kendi üslubuyla beraber Kur'an-ı Kerim'in veciz ve belîğ üslubundan etkilendiği muhakkaktır. Bu durum, teşbih çeşitleriyle anlatım yollarını sıkça kullandığı hadislerden de anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber, kendisine Kur'an'ın vahyolunmasıyla; beşer içinde, -taşlar arasında yakut ne ise o da öyledir-, beytinde⁶⁹ karşılık bulan bir kıymettedir.⁷⁰ Dolayısıyla Hz. Peygamber'e isnatla O'nun dilinden söylemiş olduğu nakledilen hadisler de İslam'ın ana kaynakları arasında Kur'an-ı Kerim'den sonra yerini almıştır. Hz. Peygamber'in kendisine dil konusunda ayrıcalık verildiğini belirttiği hadisler vardır.⁷¹ “Az olan kelimelerle çok anlam ifade etme kabiliyeti bahşedilmiş” (cevâmiu'l-kelim) olan Hz.

⁶⁷ Ferit Dinçer, “Teşbih Sanatının Belâgat ve Kur'an ile Hadiste Örnekleri”, *İlahiyat* 4 (31 Aralık 2020), 43.

⁶⁸ مَثَلُ مَا يُنْفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَأَهْلَكَتْهُ. Âl-i İmrân 3/117

⁶⁹ ⁶⁹“Muhammedun beşerun lâ kel-beşer, bel hüve kel-yâkûtu beyne'l-hacer”; Hz. Muhammed (s.a.v.) bir insandır ama sıradan bir insan değildir. Taşlar arasında yakut ne ise o da öyledir. bk. Saffet Sancaklı, *Sünneti Doğru Anlamak* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 25.

⁷⁰ Sancaklı, *Sünneti Doğru Anlamak*, 25.

⁷¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahih* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1990), "İ'tisâm", 1 (No. 7273)

Peygamber'in, bu lütuf ile çağlar ötesini aydınlatan hadislerine hadis külliyyatları şahitlik etmektedir.⁷²

Dolaylı anlatımda Hz. Peygamber'in en çok tercih ettiği yöntemler arasında bulunan teşbih; anlatımı kolaylaştırması ve güzelleştirmesiyle anlamaya yardımcı olmaktadır. Bunlara zihinde kalıcı, öğrenmesi en kolay olanlarından bir misal vermek gerekirse: “*Kur'an okuyan mü'min portakal gibidir: kokusu hoş, tadı güzeldir. Kur'an okumayan mü'min hurma gibidir: Kokusu yoktur, tadı ise güzeldir. Kur'an okuyan münafık reyhan gibidir: Kokusu hoş lâkin tadı acıdır. Kur'an okumayan münafık acı karpuz gibidir: Kokusu yoktur, tadı acıdır.*”⁷³ Hz. Peygamber'in bu temsil ve teşbih içeren anlatım yöntemlerinde gözettiği amaç; insanların aktarılan bilgileri kolayca anlama ve kavramalarını sağlamak olmalıdır. Yoksa edebî bir endişe taşımadığı muhakkaktır. Ayrıca Arap dili ve kültüründe kötü şeylerin “şeytana” benzetilmesi iyi şeylerin “meleğe” temsil edilmesinin yerleşik bir gelenek olduğu bilinmektedir.⁷⁴

Açık teşbih içermesiyle, Hz. Peygamber'den kendi nübüvvetine dair nakledilen bir hadis mealen şöyledir: “*Benim peygamberler içinde örneğim bir adamın durumuna benzer ki o kişi bir ev yapmış onu süslemiş ve güzelleştirmiştir. Ancak için bir köşede bir tuğla yeri eksik bırakılmıştır. Bu evi insanlar dolaşmaya başlayınca güzelliği karşısında takdirlerini ifade ederler. Fakat 'keşke şu tek tuğla da yerine konulsaydı' derler. İşte o yeri boş bırakılan tuğlayım ve ben peygamberlerin sonuncusuyum.*”⁷⁵ Hadisten anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber yaptığı teşbihle nübüvvet binasındaki yerini tevazu ile aktarmaktadır.

Dolaylı anlatım konusunda; Hz. Peygamber'in her hali hakkında titiz bir özene sahip olan sahâbînin tavrı da önemlidir. Hz. Peygamber'in fiziksel ve karakteristik hasletlerini tasvir etmekte sahabenin başvurduğu yöntemler arasında teşbih ve temsile rastlamak mümkündür. Misal olarak Hz. Peygamber'i sonraki nesillere aktarmak istediklerinde sahabenin sözlü anlatımıyla ortaya çıkan “Şemâil” buna çokça örnek barındıran sahadır. Hz. Peygamber ile ilk karşılaşmaları Mekkeliler dışındaki Müslümanlar açısından ayrıca kıymetli hatıralar barındırır. Hz. Peygamber'i ilk defa karşılarında

⁷² Buhârî, “Salât”, 56 (No. 438); Buhârî, “Teyemmüm”, 1 (No. 335); Mehmet Görmez, *Sünnetin ve Hadisin Anlaşılmasında ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: Otto, 2017), 296.

⁷³ Buhârî, “Et'ime”, 30 (No. 5427); “Fezâilül-Kur'an”, 17 (No. 5020).

⁷⁴ Âdem Dölek, *Hadislerde Teşbih ve Temsiller* (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 56-57.

⁷⁵ Müslim, “Fedâil”, 20-23.

Bu örnekler bile hadislerde çok çeşitleri bulunan teşbih sanatına verilebilecek yalın misallerdendir.

Teşbih ile işaret olunanı anlamayla alakalı insanların anlayışlarındaki çarpıklık boyutlarından rahatsız olan ulema, teşbih içeren hadislerin doğru tevil edilmesine önem vermişlerdir. Çünkü doğru anlaşılmaya yönelik gayretin, Müslüman olmayanlar ve kalbine İslam'ın tam nüfuz etmediği mühtedilerin şüphelerini gidermede etkin olacağına vurgu yapmışlardır.⁸² Burada en korkulan, bilgi eksikliğinden kaynaklanan bir zandan dolayı zamanla teşbih ve temsillerin gerçek olarak algılanıp aktarılması konusudur. Bu korkunun kaynağı, tevatür yoluyla ulaşan Kur'an-ı Kerim'de olan müteşâbih ayetlerin farklı anlaşılması yahut zâhiri manasıyla amel edilmeye yönelik inançların ortaya çıkmasıdır. Özellikle İbn Hazm (ö.456/1064) ve takipçileri, bazı ayet ve hadislerde yalnızca lafızlar üzerinden mana vermeye çalışmış, böyle anlama ve yorumlama gayreti, ortaya garabet durumlar çıkmasına sebep olmuştur.⁸³ Ayrıca Müslüman Asya ülkelerinin bazı bölgelerinde yerleşik olarak devam ettiği aktarılan küçük taşlar ile taharetlenme adeti hadisteki sabit amaç ile değişken aracın birbirinden ayrılmasındaki anlayış noksanlığına verilebilecek güncel misallerdendir.⁸⁴

Böyle rivayetlerin nasıl anlaşılması gerektiği, aynı zamanda kabul yahut reddine dair itikâdî sonuçların ne olacağı sorunu hep tartışılmıştır.⁸⁵ Bu tarz haberlerin anlaşılması konusunda ileri gidenler; tevil de aşırılıkla tecsime⁸⁶ düşebilmişlerdir. Yahut bu tarz haberlerin anlaşılmasına çaba harcamak yerine, bu hadis külliyyatını toptancı ret yaklaşımıyla benimsemişlerdir.⁸⁷ Halef ve selef arasında müteşâbih konulara yaklaşım farklılık arz eder. Çağımız insanı kendisine mecaz kapısı kapatılınca sünneti yaşayamaz, belki İslam'ı anlamak ve kabul etmeye sırt döner. İslam düşmanları açısından ise durum; mecaz kabul edilmeyip anlatımlar asli manaları ile ele alınarak çağdaş anlayışa

⁸² Mehmet Salmazzem, "Said Nursî'ye Göre Müteşâbih Hadis", *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi* 4 (01 Kasım 2017), 59-79.

⁸³ Sancaklı, *Sünneti Doğru Anlamak*, 131.

⁸⁴ Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 254-259.

⁸⁵ Yusuf Şevki Yavuz. "Teşbih", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011. 40/558-560.

⁸⁶ İlyas Üzümlü. "Mücessime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, 31/449-450.

⁸⁷ Abdurrahman Ece, "Müşkil ve Müteşâbih Hadisleri Yorumlama İlkeleri (İbn Fûrek Örneği)", *Şarkiyat* 10/2 (30 Mayıs 2018), 548-577.

ters düşmelerinden zuhur eden garabet üzerinden alay konusu edilmektedir.⁸⁸ Bu açıdan teşbihin, anlamayı kolaylaştıran özelliğiyle hadis çalışmalarında ele alınması elzemdir.

4-Temsil'in Anlamı Kur'ân'da ve Hadislerde Kullanımı

Temsil teriminin kökeni “m-s-l” olup, bir şeyi başka bir şeye benzetme anlamına gelmektedir.⁸⁹ Ayrıca bir şeye sanki bakıyor gibi şekil vermeyi,⁹⁰ birinin benzerini yazıyla yahut başkaca bir şey ile tasvir etmek manalarını içermektedir.⁹¹

Temsil ıstılahta; daha çok teşbih ve mesel⁹² gibi kavramlarla karıştırılmaktadır. Aslında istiârenin alt dalı olmakla teşbihin kollarından birisidir denilebilir. Temsilde, lafzın kısaltılması, mananın tam isabet ettirilmesi ve güzellik olarak üç mühim özelliğin bulunması zorunludur.⁹³

Temsil kavramı anlayış ve yorum farklarından dolayı belâgat ve dil âlimleri arasında tartışmaların merkezinde olan bir konudur. Ulaşılan çalışmalardan anlaşılan o ki klasik dilciler istiâre-i temsiliyye başlığında temsili değerlendirmektedirler.

Emsal olarak değerlendirilen temsil, her dil ve kültürün geleneğinde farklı dozlarda kullanılmaktadır. Özellikle Kur'ân-ı Kerim inzal olmazdan evvel Cahiliye Arapları arasında edebi yönden yaygın kullanıldığı bilinmektedir. Kur'ân, fesahat ve belâgatta gelişmiş olan Araplara anlatımda mesel getirme metodunu sıklıkla kullanmıştır.⁹⁴ Buna dair bir ilim sahası olarak “Emsâlü'l-Kur'ân” teşekkül etmiştir. Bu alanda yazılmış olan başlıca eserlerden bahsetmek gerekirse; Hakîm et-Tirmizî'ye (ö. 320/932) ait olan *el-Emsâl mine'l-kitâb ve's-Sünne*, Mâverdi'nin (ö.450/1058) *Emsâlü'l-Kur'ân'ı* ve İbn Kayyim el-Cezviyye'nin (ö.751/1350) *el-Emsâl fi'l-Kur'âni'l-Kerim* isimleri eserleri zikredilebilir.⁹⁵

⁸⁸ Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 280.

⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 6/4132.

⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 6/4135.

⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 6/4135.

⁹² İsmail Durmuş, “Mesel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları), 2004, 29/293-297.

⁹³ Sedat Sağdıç, “Arap Dili ve Belâgatı Açısından Teşbih-i Temsîl ile İstiare-i Temsiliyye Sarkacında Temsîl”, *Dergiabant* 6/11 (29 Haziran 2018), 144.

⁹⁴ Bedreddin Çetiner, “Mesel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları), 2004, 29/299-301.

⁹⁵ Çetiner, “Mesel”.

Konuya dair ayetten bir örnek vermek gerekirse; “*Allah’ın nasıl bir misal getirdiğini görmedin mi? Güzel sözü, kökü sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzetti. O ağaç Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara böyle misaller verir.*”⁹⁶ Allah, ayetlerini indirdiğinde kavranıp gönüllerde yer etmesi için misaller verdiğinden bahsetmektedir. Kur’ân-ı Kerim’de buna benzer pek çok misaller bulmak mümkündür.⁹⁷

Hz. Peygamber’in, yaşadığı devrin ve coğrafyanın hâkim dili olan Arapça’yı çok fasih ve belîğ konuştuğu bilinmektedir. Konuşması gereğinden uzun ve yapmacık olmazdı.⁹⁸ Bu konuşmalarını vahyin koruması altında yaptığına işaret eden Kur’ân-ı Kerim’de örnekler vardır.⁹⁹ Dolayısıyla Hz. Peygamber’e isnat edilen özellikle sahih başlığı altına toplanan hadisler bir şekilde vahyin tasdikini içerir haldedir. Bu da demektir ki vahyin ‘muhafazasında olan hadisler’ beşer aklının mahsulü olamayacak kadar özeldir.¹⁰⁰ Dolayısıyla verilen misal ve yapılan temsiller bu noktadan önemlidir.

Hadiste de aynı Kur’ân-ı Kerim’de olduğu gibi temsiller önemli anlatım şekillerindedir. İki tür temsil kullanılmıştır. Genelde mukayeseye dayanan temsiller¹⁰¹ ve veciz konuşan Hz. Peygamber’e ait darb-ı mesel olarak şöhreti yayılan kısa, özlü deyişlerdir. Misal vermek gerekirse; “*Mümin aynı yılan deliğinden iki kere ısırılmaz.*”¹⁰² Hadisteki temsili Hz. Peygamber’e isnat kabul edenlerin yanında, kültürel bir aktarım olarak yaşandığı devrin veciz sözü olarak kabul edenler de vardır.¹⁰³ Bu tür hadisler başta Kütüb-i Sitte olmak üzere muhtelif hadis kitaplarında dağınık vaziyette bulunmaktadır.

Bu bağlamda hadis edebiyatında mesel olarak kullanılan temsil ile alakalı “Emsâlü’l-hadis” adıyla bir ilim teşekkül etmiştir. Bu sahada yazılan eserlerin başında; Râmhürmüzî’nin (ö.360/971) *Emsalü’l-hadîs*, Ebü’ş-Şeyh’in (ö.369/979) *Kitâbü’l-*

⁹⁶ İbrâhim 14/24-25.

⁹⁷ Ra’d 13/17., Bakara 2/26,264,265., Zuhuf 43/8,56,59., Muhammed 47/15., Zümer 39/27., Ankebût 29/41., Hadîd 57/20., Sâffât 37/62-68., Duhân 44/43-46., Nuh 72/27., Nisâ 4/123. vd.

⁹⁸ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ Tirmizî, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Birr”, 71.

⁹⁹ Necm, 53/3-4.

¹⁰⁰ M. Yaşar Kandemir, *Hadis Karşıtları Ne Yapmak İstiyor?* (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2019), 133.

¹⁰¹ Buhârî, “İlim”, 20. (No.79); Müslim, “Fezâ’il”, 15. vd.

¹⁰² Buhârî, “Edeb”, 83. (No.6133)

¹⁰³ M. Yaşar Kandemir, “Mesel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004) 29/297-299.

emsâl fî'l-hadîsi'n-nebevî, Mâverdî'nin *el-Emsâl ve'l-hikem* isimli eserleri zikredilebilir. Unutulmamalıdır ki Arapça sözler olarak aktarılan hadisleri, Arap dilinin incelikli anlatımı, fesahat ve belagat sanatlarına hâkim olmadan anlamaya çalışmak doğru neticelere götürmez.¹⁰⁴

Genel manada bakıldığında, Hz. Peygamber'in ne dediğini doğru anlama çabaları sahabe devrinden itibaren devam edegelmiştir. Bu anlama çabalarının rivayet edeni yahut rivayet olunan metnin tenkidi olarak değerlendirilmesi ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur. İslam geleneğinde münekkidin amacı hadisi ret etmekten ziyade râvinin hal ve durumunun değerlendirilmesi üzerine kurulu olduğu ön kabulüdür. Özellikle râvinin hadiste kast edileni anlamak noktasında gösterdiği gevşeklikten başlayarak, rivayet ettiği hadisi tüm yönleriyle ihata etmesi ve nakil noktasında kendisinde bulunan eksikliğe kadar pek çok konuda eleştiriler ifade edilmiştir.

Bir tenkit örneği olarak incelenecek olursa; Hz. Aişe'nin (ö. 58/678) Abdullah ibn Ömer'in (ö. 73/693) babasından rivayetle aktardığı şu hadis hakkındaki görüşüne bakılabilir: Hz. Aişe, “Ölü, ailesinin kendisine ağlaması yüzünden azaba uğratılır” hadisini duyduğunda, “Siz bana, yalancı olmayan ve yalancılıkla itham edilmemiş iki kişiden rivayet ediyorsunuz, fakat kulak hata edebilir”¹⁰⁵ demiştir. Burada Hz. Aişe'nin tavrı bir tenkid olup hadisi inkâr değil râvinin anlayışına dair tespit ve değerlendirme üzerine kuruludur. Farklı tarikleri hadis külliyyatında bulunan bu rivayeti ve farklı rivayetleri Mehmed S. Hatipoğlu, “İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu” isimli kitabında çeşitli örneklerle destekleyerek aktarmaktadır.¹⁰⁶

Yukarıda Hz. Aişe misalinde aktarılan, olayın başkaca bir misali olarak dolaylı anlatım aktarımı ise; “Allah, tövbe etsinler diye, gündüz kötülük yapana gece vakti elini uzatır; gece kötülük işleyene de gündüz vakti elini uzatır; ta ki güneş battığı yerden

¹⁰⁴ Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1431), 1/15.

¹⁰⁵ Müslim, “Cenâiz”, 16.

¹⁰⁶ Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 47-49.

doğuncaya kadar”¹⁰⁷ şeklindedir. Burada ki anlatım, temsili teccim üzerinden anlayanların nasıl yanlış anladığına verilebilecek güzel örneklerden biridir.

Naslardaki lafız ve maksadı ruh ile ceset şeklinde değerlendirmek mümkündür.¹⁰⁸ Çağdaş kültür içerisinde yetişen bazıları için lafız veya maksadın anlaşılması sorun teşkil etmektedir. Mecazî anlamlarına hamletmeden haberleri lafzî anlam üzerinden anlamaya çalışmak her zaman doğru sonuç vermeyecektir.

Hiz. Peygamber’in anlatmak istediğı bazı konuları temsil ile aktardığının delillerinden birisi de Abdullah b. Amr b. As’dan (ö. 65/684) aktarılan, “Hz. Peygamber’den bin mesel (hadis) öğrenip ezberledim” şeklindeki sözdür.¹⁰⁹ Bu durumda dikkat edilmesi gereken hususun mecâzî anlatımın hakikat şeklinde anlaşılmasından sakınılmasıdır. Aksi halde yanlışla düşmek kaçınılmaz olmaktadır.

Dolaylı anlatımın yanlış anlaşılmasına benzer bir durum da hadislerde zikredilen rakamlar ile alakalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle teksir ifade eden haberler insanlar tarafından zamanla gerçek rakamsal değeriyle anlaşılır hale gelmiştir. Misal vermek gerekirse; Tevbe Suresinde Münafıkların asla affolunmayacağına dair ayette: “**Onlar için ister af dile ister dileme. Onlar için yetmiş defa da af dilesen Allah onları asla affetmeyecektir**”¹¹⁰ buyrulmuştur. Sahîh-î Buhârî ve Müslim’de geçen rivayete göre münafıkların lideri Abdullah b. Ubey öldüğünde, oğlu gelip Hiz. Peygamber’den cenaze namazını kıldırmasını ister, O’da bunu kabul eder. Cenaze namazına duracağında kendisine ayet hatırlatılan Hiz. Peygamber; “*ben de yetmişden fazla af dileyeceğim*”¹¹¹ diyerek rakamlardan teksir ifadesinin anlaşılacağına işaret etmişlerdir.¹¹²

İslam toplumu içerisinde rakamlara dair yanlış anlaşılmalara misal verilebilecek tartışmalı sahalardan birisi olan fırka-i nâciye hadisi olarak meşhur olan hadistir.

¹⁰⁷ Müslim, “Tevbe”, 31.

¹⁰⁸ Saffet Sancaklı, “Hadislerin Doğru Yorumlanmasında Hiz. Peygamber’in Dolaylı Anlatım Üslubunun Analizinin Önemi”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (15 Ekim 2017), 6-7.

¹⁰⁹ Sancaklı, “Hadislerin Doğru Yorumlanmasında Hiz. Peygamber’in Dolaylı Anlatım Üslubunun Analizinin Önemi”, 8.

¹¹⁰ Tevbe, 9/80.

¹¹¹ Buhârî, “Tefsir”, 12 (No.4670).

¹¹² Bk. Mehmet Görmez’in -Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu- kitabında konunun değişik izahatları vardır.

“Yahudiler yetmiş bir fırkaya bölündü, Hristiyanlar yetmiş iki fırkaya. Ümmetim ise yetmiş üç fırkaya bölünecek. Biri dışında hepsi ateşte olacak. Kurtulan fırka benim ve ashabımın yolundan gidenlerdir.”¹¹³ Yetmiş üç fırka ile neyin kast edildiği elbette önemlidir. Buradan kıyamete kadar İslam ümmetinin fırkalara bölüneceği¹¹⁴ ve sayısının en çok yetmiş üç olacağı mı anlaşılmalıdır?¹¹⁵ Ancak insanlar ilk başta, parmak hesabıyla tarih içerisinde ortaya çıkıp devam eden yahut bir şekilde sadece adı kalıp müntesibi kalmayan tüm mezhepsel oluşumları saymaya yeltenmektedir.¹¹⁶ Burada da yetmiş üç fırka ifadesini hakiki manada rakamsal ifade olarak anlayanlar ve kesretten kinaye olarak kabul edenler şeklinde iki farklı yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Aslında bu durum dolaylı anlatım yolu seçilen tüm hadis metinleri için de neredeyse aynıyla vâkî bir durumdur.

İbn Teymiye (ö.728/1328) ise; İbn Sînâ (ö.428/1037) gibi filozofları dinî metinlerdeki kelimeleri geleneksel olarak bilinen anlamından saptırarak¹¹⁷ garip mecazlar ve istiarelerden faydalanmakla eleştirmektedir.¹¹⁸ Hatta İbn Teymiyye kendinden önceki imamlara muhalefet ederek dilin tamamında mecaz diye dolaylı anlatım yolunun olmayacağına kadar işi götürmüştür.¹¹⁹ Her düşünceye karşı farklı kabullerin olması mümkündür. Dolaylı anlatımlar kapsamında teşbih ve temsil noktasında kabul ve ret noktasındaki zıt görüşlere kısaca işaret edilmiş olundu.

Yakın tarihimizin meşhur âlimlerinden Said Nursi (ö. 1960) ise; özellikle teşbih ve temsil konusunda, “havastan avam’a geçtikçe, yani ilmin elinden cehlin eline düştükçe mürur-i zamanla hakikat telakki edilmiştir” der. Bunun sonucu olarak ise temsil kapsamında dolaylı anlatımlar ehli olmayanlarca yanlış anlaşıldığı, bu yanlış

¹¹³ Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebir Sünenü't-Tirmizî* (Beyrut: Daru'l-Garbî İslamiyye, 1996), “İman”, 18 (No.2640).

¹¹⁴ Muhammed Emin Eren, *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2014), 204,266,299.

¹¹⁵ Kadir Gömbeyaz, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (01 Haziran 2005), 2.

¹¹⁶ Ethem Ruhi Fıglalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri* (İstanbul: Şato Yayınları, 1999), 7.

¹¹⁷ M. Sait Özervarlı, “İbn Teymiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999). 20/405-413.

¹¹⁸ Takiyyüddin Ahmed b. Abdilhalim b. Teymiyye İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye fi nakzi kelami's-Şi'â ve'l-Kaderiyye* (Kahire: el-Matbaatu'l-kubre'l-emiriye, 1989), C 1/12.

¹¹⁹ Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 286.

anlaşılanın yaygınlaştığı yönündedir.¹²⁰ Bu açıklama aslında anlamaya yardımcı olması için dilin estetiğinden faydalananarak kullanılan dolaylı anlatım metotlarından olan temsilin, ehli olmayanlar tarafından nasıl da başka mecralara çekildiğine güzel bir örnektir.

Netice itibariyle; fiten ve melâhim türündeki haberler noktasında hadisler değerlendirildiğinde ortaya çıkan durum; Hz. Peygamber'e isnat edilen hadislerin tamamı Hz. Peygamber'e ait, geleceğe dair haberler değildir. Bunlar içerisinde sahabe ve tâbiünden aktarılan yorum ve bilgilerin varlığı da unutulmamalıdır. Hz. Peygamber'e bildirilen gayba ait durumlar kısmen tafsil iledir. Hz. Peygamber, Kur'an-ı Kerim ve kudsî hadislerin va'z ettiği hükümlerde müdahil olarak tasarruf yapmamıştır. İman ile alakalı olmayan kevnî hadisler ve gelecekte vukuu muhtemel olayları ise icmali bildirilerek tefsir ve tasviri Hz. Peygamber'in içtihadına havale edilmiştir. Hz. Peygamber'in hadislerindeki dolaylı-dolaysız anlatımları doğru tespit etmek, doğru anlayış ve yorumlama noktasında vazgeçilmezlerdendir.¹²¹

Özellikle nebevî kıssalarda teşbih ve temsil çok kullanılmıştır. İşitenlerin hisse alması, eğitim kastının neticeye varması, her anlayış seviyesinde ki dinleyenlerin, istidâtına göre fayda sağlaması ve görülmeyeni görülene hamlederek bir nevi asgari müşterek anlayış/kavrayış oluşturmak amaçlanmıştır.

5-Gayb Kavramının Sözlükte Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Kullanımı

Bu kavramı incelerken deccal, Ye'cûc ve Me'cûc'ün kıyamet alametlerinden olması, kıyametin gaybî bilgi oluşu göz önüne alınmalıdır. Bu sebeple gaybın bilinme durumu ile alakalı açıklama ve bu konudaki değerlendirmelere kısaca değinmek gerekir. Öncelikle gayb, gaybın bilinme durumu hakkında ve Hz. Peygamber'den aktarılan gayb haberlerinin kaynağına dair bilgiler vermek gerekmektedir.

Sözlükte; gözden kaybolmak, göze görünmemek, gizli kalmak, içinde ve ilerisinde ne olduğu bilinmez mekân manalarında mastardır. Ayrıca hazırda olmayan, gizlenen manasında sıfat veya isim olarak kullanılır.¹²² Manaları açısından bu

¹²⁰ Bediüzzaman Said Nursi, *Lem'alar* (İstanbul: Sözler Neşriyat, 2018), 84.

¹²¹ Sancaklı, "Hadislerin Doğru Yorumlanmasında Hz. Peygamber'in Dolaylı Anlatım Üslubunun Analizinin Önemi", 39.

¹²² İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, 1/654-656.

aktarılanların tümünün ortak noktası gizlilik, bilinme ve görülme durumunun olmayışı şeklindedir.

İstilahta ise; insanın mecbur olduğu zaman ve mekân boyutları üzerinden görülmeyen, bilinmeyen şeyleri tanımlarken kullanılmaktadır. Ancak genel olarak Müslüman âlimler; bilmemeyi insan merkezli ele alarak “insanın his ve duyularıyla” anlayamadığı ve bilemediği şeklinde tarif etmeyi seçmişlerdir.¹²³ Cahiliye kültüründe yaygın olan tanım; “insanın idrak gücü dışında kalan maddi anlamdaki şeyler” olduğudur.¹²⁴ Gayb tanımı için; zihinlerde olsa da olmasa da gözle görülemeyen şeyler şeklinde yapılan tariflerde vardır.¹²⁵

Kur'an-ı Kerim gayb; farklı türevleriyle yaklaşık olarak altmış defa bahsedilen bir kavramdır.¹²⁶ Farklı surelerde bu kelime geçer. Buna örnek vermek gerekirse gayb alemi olarak değil; “âlimu'l-gayb-i ve's-şehâde” yani görülen ve görülmeyeni bilen Allah anlamında geçmektedir.¹²⁷ Ayetler içerisinde gayb kavramını anlamak için, kavramı tek başına ele almadan, müterâdiflerini ve zıtlarını da değerlendirmek gerekmektedir. Ancak araştırmanın kapsamı bu kavramı genel çerçevesiyle, Müslüman âlimlerin anlayışı ve dinî literatür açısından incelemeye uygun düşmektedir.

Müslüman âlimler gayb bilgisini insanı merkeze alan bir tasnifle, Allah'ın ilmine mahsus olan mutlak gayb ve nisbî yani izafî gayb olarak değerlendirmeyi uygun bulmuşlardır.¹²⁸ Yani mutlak gayb; bilgisi Allah katında bulunan, hiçbir mahlukata açmadığı, halini bildirmediği ve bilinmesine imkân olmayan durumlardır. Herhangi bir kayıtlama ve sınırlama olmadan ayetlerde bahsedildiği şekliyle; Allah'tan başka

¹²³ Halis Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi* (İstanbul: Şule Yayınları, 1993), 155-160.

¹²⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, çev. Mehmet Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 95.

¹²⁵ İlyas Çelebi, “Gayb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13 Cilt (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/404-409.

¹²⁶ Çelebi, “Gayb”.

¹²⁷ En'âm 6/73; Tevbe 9/94,105; Ra'd 13/9; Mü'minun 23/92; Secde 32/6; Zümer 39/46; Haşr 59/22; Cuma 62/8; Teğâbün 64/18. Bu şekilde anlayanlar görülen ve görülmeyen olarak âlemin iki türünü ön kabulle anlamayı seçmiş olabilirler.

¹²⁸ Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethü'l-bâri bi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî vd. (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379), 13/312.

kimsenin bilemeyeceği bir gayb¹²⁹ bilgisi vardır. Gaybın anahtarları¹³⁰ bilgisi sadece Allah katındaki mutlak gayb kapsamında değerlendirilir.

Hadis literatüründe mugayyebât-ı hamse olarak kabul edilen durumlara açıklamalar vardır.¹³¹ Bunlar mutlak gayb çerçevesinde değerlendirmeye uygun durumlardır. Bu kapsamda Allah'ın zatı ve sıfatları hakkındaki malumat, kıyametin zamanını bildiren haberler şeklindeki bilgileri misal getirmek mümkündür. Yine Müslüman âlimler arasında Allah'ın gayb bilgisini beş maddeye hasretmenin doğru olmayacağı görüşü de vardır.¹³² İbn Abbas (ö. 68/687-688), Kurtubî, Kastallânî (ö. 686/1287) gibi âlimler beş bilinmezi ancak Allah'ın bilebileceğini belirtir. Mâtürîdî (ö. 339/944), İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), Âlûsî (ö. 1317/1899), Reşid Rıza (ö. 1935), Elmalılı Hamdi Yazır (ö.1942) ise; hepsinin mutlak gayb olamayacağını başkalarının da bunlar hakkında bilgi sahibi olabileceğini savunur.¹³³

Bu kapsamda olmakla beraber, Allah'ın vahiy ile gaybî bilgiler verdiği seçkin kullarından bahsetmek gerekmektedir. Vahiy ile kendilerine kitap verilmiş olan ve yine sadece vahiy alan peygamberleri bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir. Kehf suresinde “kendisine ilim verilen kul”¹³⁴ olarak aktarılan kişi, çoğunluk görüşe göre “Hızır” olarak isimlendiren ve nübüvvetinden haber verilmeyen kimseler de bu kapsamda gaybî bilginin kendisine verildiği kullar olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Hz. Peygamber'in vahy-i metlûv kapsamında gayb haberlerini Kur'an ayetleri olarak vahiyle aktardığı bilinmektedir. Ancak Kur'an-ı Kerim ayrı olarak kendisine bir şekilde rüya, ilham veya daha farklı olarak aktarılan, uzak geçmişin yahut uzak geleceğin gayb haberlerinin verilmesi imkanının varlığı/yokluğu ile alakalı ilim sahasında süregelen tartışmalar vardır.¹³⁵ Hz. Peygamber'i sıradan beşer olarak kabul

¹²⁹ Yunus 10/20.

¹³⁰ En'âm 6/59.

¹³¹ Buhârî, “Tefsir”, 63 (No.4697).

¹³² Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fadl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 27/164.

¹³³ İlyas Çelebi, “Mugayyebât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30 Cilt (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 30/374-375.

¹³⁴ Kehf 18/65.

¹³⁵ Yusuf el-Karadâvî, *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*, çev. Özcan Hıdır (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2018), 108-112.

eden bir yaklaşımla, beşer üstü bir şahsiyet olarak tasvire yeltenenler arasında en çok tartışılan konu gayb haberlerinin Kur'an dışı vahiyle imkânı üzerinedir.¹³⁶

“Hz. Peygamber’in, geçmiş, hâl ve uzak istikbâle (kıyamet, sahneleri, haşr, ba’s ve cennet-cehennem gibi kıyamet sonrası hadiseler) yönelik gaybî bilgileri vahiy vasıtasıyla bileceğini ve haber vereceğini açıkça ifade eden ayetler bulunmaktadır. Söz konusu bu üç döneme ait Kur’an-ı Kerim bildirilen gayb haberlerinin ayrıntılarına da Hz. Peygamber’in Kur’an’a yansımayan bir başka vahiy yoluyla muttali olduğunu ve hadislerle ifade edildiğini söylemek pekâla mümkündür. Zira Hz. Peygamber mübellîğ olmasının yanında mübeyyin olduğu için ayetleri şerh edici olarak ziyade bilgiler de vermektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber’in Kur’an haricinde fakat Kur’an-ı Kerim zikredilen gaybî konularla ilgili ilave malumat vermesi uygundur. Bu haberler de Cenab-ı Hakk’ın Hz. Peygamber’e uzak istikbale yönelik vahiy vasıtasıyla haber verebileceği tezini de kuvvetlendirmektedir.”¹³⁷

Müslüman âlimler ekseri olarak Mustafa Ertürk’ün özetlediği şekilde “gayr-i metlûv vahyin” imkânı görüşünü benimser durumdadır. Elbette işin kelimî boyutu, mezheplerin delilleri yönüyle farklılıklar arz edecektir. Bu çalışmada yöntem gereği mezhepsel farklılıklara değinilmemiştir.

6-Deccal Kavramının Sözlükte Kur’an-ı Kerim ve Hadislerde Kullanımı

Deccal; Arap dilinde bir şeyi örtmek, yaldızlamak boyamak ve gizlemek manalarına gelen “decl” mastarından müştak bir sıfattır.¹³⁸ Halil b. Ahmed (ö.175/791) deccal hakkında “yalancı, onun yaldızı yalanı ve sihirdir, çünkü hak ve batılı karıştırıp batıl olanı hak gibi süsleyecektir” ifadesini kullanmıştır.¹³⁹ Mübalağa kalıbında gelmiş olmasıyla etkisinin, yalanının tesir gücü ortaya konulmak istenmektedir. Deccal kelimesinin türetildiği decl mastarı iki mana verilebilecek türdendir.

1. “Deveyi katranla bolca yağlamak.” Böylece deccalin de katranın devenin sırtını kapladığı şekilde tesiri ve yalanlarıyla insanlığı kuşatacağı ifade edilmektedir.

2. “Kaplamak.” Bu mana ile deccalin hile, yalan ve sihriyle dünyada tesirini artıracacağı ve tabilerinin de etkisiyle kaplayacağı, sarmalayacağı anlaşılmaktadır. Ayrıca

¹³⁶ H. Musa Bağcı, *Beşer Olarak Hz. Peygamber* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 153-163.

¹³⁷ Ertürk, Mustafa, *Metin Tenkidi (Gayb ve fiten Hadisleri Örneği)*, 195.

¹³⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “Deccâl”, 11/236.

¹³⁹ Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-Ayn*, 6/80.

kaplamak ile alakalı olarak arzı kaplamasından dolayı Dicle nehrine bu ismin verildiği aktarılmıştır.¹⁴⁰

Hadis ıstılahında ise cerh sığıması olarak yalanıyla maruf kimseler için kullanılmaktadır.¹⁴¹ Rivayetler arasına yalanı parçalar halinde karıştıran yahut bütünsel olarak yalan rivayetine yeltenen, yalanı yakalananlar bu şekilde sıfatlanma yoluna gidilen kimselerdir. Deccal hakkında haberler içeren hadisler, hadis sahasında garîbü'l-hadis kapsamında yazılmış kitaplarda çokça işlenen konulardandır.¹⁴²

İslam inancı gereği insan, yeryüzünde Allah'ın nimet ve sıkıntılar vermesiyle imtihan edilmektedir.¹⁴³ Zor olan imtihanlar silsilesinde çetin bir sınanışta; kıyametten evvel ortaya çıkacağı haber verilen deccal olayıdır. Deccale Kur'an-ı Kerim açıkça bir ayetle işaret etmez, vasıf ve durumunu net ifadeler ile ortaya koymaz. Hadisler de ise, deccal hakkında çeşitli tasvirler, dolaylı/dolaysız anlatımlar, tarifler ve işaretler bulunur. Bu sebeple âlimlere göre; itikadî olarak ayet ile değil hadis ile tespiti yapılmıştır.¹⁴⁴ Hz. Peygamber tarafından kıyametin kopmasından evvel meydana gelmesi elzem olarak sayılan on büyük alamet içerisinde deccal bahsi de zikredilmektedir.¹⁴⁵ Deccal, Hz. Peygamber'in ümmetine haber verdiği Kıyametin öncüllerinden olması, ortaya çıkışıyla da gelmiş geçmiş en büyük fitne olması; “Hz. Âdem yaratıldığından beri kıyamete kadar olan sürede deccalden daha büyük bir hadise (fitne) yoktur”¹⁴⁶ şeklinde haber verilmiştir. Ayrıca fitnesinin büyüklüğü nedeniyle gelmiş geçmiş bütün peygamberlerin ümmetlerini deccal konusunda uyardığını, sakındırdığını aktaran rivayetler mevcuttur.¹⁴⁷ Hz. Peygamber'in, Hz. Âişe'den nakledilen bir hadiste; “Allah'ım cehennem azabından ve ateşin fitnesinden, fakirlik ve zenginlik fitnesinden ve mesih-i deccal fitnesinden sana sığınırım.” diye dua ettiği

¹⁴⁰ Alparslan Kartal, “Cerh-Ta'dil İlminde 'Deccâl' Kavramının Kullanımı”, *Usul İslam Araştırmaları* 35/35 (19 Mayıs 2021), 139-182.

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, 2/102.

¹⁴² Akgül, *Edebi Tür Olarak Garibu'l-hadis: Kaynak-Metod ve Muhteva Analizi*, 80.

¹⁴³ Bakara 2/155,249; Âl-i İmrân 3/186; İbrahim 14/6; Ankebût 29/2-3; Yunus 30/30; Zümer 39/49; Teğabün 64/15.

¹⁴⁴ İlyas Çelebi, “Deccâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 9/69-72.

¹⁴⁵ Müslim, “Fiten”, 397.; Tirmizî, “Fiten”, 21.

¹⁴⁶ Müslim, “Fiten”, 126.

¹⁴⁷ Buhârî, “Fiten”, 26 (No.7127).

aktarılmaktadır.¹⁴⁸ Aynı şekilde önemine binaen Hz. Peygamber Veda Hutbesi'nde deccal konusuna değinmiştir. Ümmetini önceki peygamberlerin ümmetlerini uyarması gibi deccal hakkında uyarmıştır.¹⁴⁹

Fiten hadisler kapsamında olan deccal kavramını İsrâiliyyat haberleri olarak değerlendirenler vardır.¹⁵⁰ Bu açıdan ehli kitabın bu kavramdan ne anladığını kısaca bilmekte fayda vardır.

Yahudilikte Deccal

Tevrat'ta Gog ve Magog kıssasında işlenen konulardandır. “Küçük boynuz, canavar” olarak sembolize edilmiştir. Genelde Yahudiler deccali, kendilerini kurtaracak mesihin zıttı olan bir figür olarak kabul ederler. Yahudi inancına göre deccal, Dâvûd oğlu Mesih'in nefesiyle ölecek ve yeryüzünde Tanrı'nın krallığı hâkim olacaktır. Bu anlatımlarda insan üstü yetenekleri olan şeytanî bir kimlikle aktarılmaktadır.¹⁵¹ Armilus¹⁵² adı verilen boyu beş metre olan, saçları sarı, ayak tabanları yeşil ve iki başı bulunan bir varlık şeklinde anlatılmaktadır.¹⁵³

Hristiyanlıkta Deccal

Ahir zamanda zuhur edeceğine inanılan, mesih düşmanı “anti-christ” tabiriyle Kitab-ı Mukaddes'te Yuhanna mektuplarında anlatılır.¹⁵⁴ Mesih'in ikinci gelişinden önceki deccal tanımları genelde şeytan ve insan üstü olarak tasvir edilmiştir. Deccal kelimesinin kökeni Helenist Yahudiliğe kadar vardırılan “daggala”dır. Bu anlayışla “daggala”yı İslam'i kaynaklarda kullanılan “deccal” kavramının kaynağı kabul edenler vardır. Genele göre tarih, siyaset, sosyal hayat ve sanat bu kelimeye yüklenen yarı şeytan/şeytanî tanımlamalardan çokça etkilenmiştir. Özellikle Batı; Hz. Peygamber'i, Müslümanları, Türkleri, Napolyon Bonapart, Kraliçe Mary, Vladimir Lenin, Kaiser

¹⁴⁸ Buhârî, “Dâvet”, 78 (No.6375).

¹⁴⁹ Buhârî, “Meğazî”, 64 (No.4402).

¹⁵⁰ Reşid Rıza, *Tefsîrû'l-Menâr* (Kahire: Heyetü'l-Mısriyye, ts.), 9/234; Reşid Rıza, Muhammed Abduh vb. modernistler tarafından ortaya atılan fikirlerdir. Özellikle Menâr isimli tefsirde Reşid Rıza tezini desteklemek için Tevrat'tan alıntılarla Kur'an ayetlerini açıklamayı seçmiştir. Hadislerde ise bu nakillerin kaynağı olarak kabul edilen Ka'b el-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih gibi evvelden ehli kitap olanların, dini bozmak kastı taşıyarak bu haberleri İslam literatürüne dahil ettiklerini iddia etmektedir.

¹⁵¹ Demirci, “Deccâl”, 9/67-69.

¹⁵² Muhammed Ali Bağır, “Yahudi Eskatolojisinde Armilus”, *Doğu Araştırmaları* 15 (01 Ocak 2015), 8.

¹⁵³ Demirci, “Deccâl”, 9/67-69.

¹⁵⁴ Demirci, “Deccâl”, 9/67-69.

Wilhelm ve Adolf Hitler gibi toplumda ve tarihte tesirleri olan kimseleri deccal kabul eden yaklaşım içindedir.¹⁵⁵

Muharref dinlerde deccal ile alakalı görüşler olduğu gibi dünya üzerindeki diğer dinler açısından da deccal kavramını çağrıştıran inanışlar vardır. Örneğin Taocu inanışa göre yin ve yang beyaz ve siyahta müşahhaslaşan iyiyle kötünün mücadelesini ifade eder.¹⁵⁶

Günümüz modern, seküler anlayışa sahip insanlar için deccal, sosyo-kültürel tarihin yapıtaşlarından biridir. Deccal ile alakalı anlatıları; insanın kendi geleceği ve dünyanın sonu hakkındaki bilinmezlikle başa çıkmak adına ürettiği düşünceler olarak değerlendirilenler de mevcuttur.¹⁵⁷

İnsan fitrî olarak görülmeyene, bilinmeyene meraklıdır. Bu merak ile günümüz bilgi çağında insanlar; İslam medeniyetindeki bilgiyi/bilmeyi temsil eden kitap ve âlim yerine sanal bilgi kaynaklarına yönelmişlerdir. Dijital mecralarda kimine göre doğru kimine göre yanlış olduğu bilinen, ne kadar eksik veya tam olduğu kat'i bilinemeyen manipülasyona¹⁵⁸ her zaman açık kaynaklardan insanların bilgi edinmelerinin bir tür kontrol mekanizması olarak yaygınlaştığı tartışılmaktadır. Bu duruma eleştirel yaklaşanlar ve deccali bir sitem olarak düşünenler; George Orwell'in "1984" isimli romanında anlatılan, hayatın her ânı ve katmanında varlığı hissedilen "big brother" tadında bir yapısal dönüşümden bahsetmektedir. Tam da bu bakış açısıyla fonotik olarak "digital" ve "deccal" kavramlarını bağdaştıran,¹⁵⁹ deccali internet ağ yapısı veya yapay

¹⁵⁵ Demirci, "Deccâl", 9/67-69.

¹⁵⁶ Ali İhsan Yitik, "Taoculuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44 Cilt (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 10-12.

¹⁵⁷ Mehmet Naci Önal, "Efsanelerin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği", *Bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (28 Haziran 2021), 70-94.

¹⁵⁸ Günümüz insanına sunulan "Özgür Ansiklopedi" mottosunu kullanan Wikipedia mecrasında bir kullanıcı tarafından kaydedilen bilgi tüm kullanıcılara "kaynak veri" olarak sunulmaktadır. Ancak doğruluğu, tarafsızlığı muğlak olan bilgilerin de bilinçli/bilinçsiz diğer insanlar tarafından "kaynak bilgi" olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır. Ayrıca bugün girilen veri yarın başka yetkin bir kullanıcı tarafından değiştirilebilmekte/silinebilmektedir. Dolayısıyla dijital bilgi kaynakları bugün çok kullanılan ancak doğruluk ve güven sorunu olan bir mecradır.

¹⁵⁹ Gencer Dugan, "Deccal Dijital Kıyamet ve Deccalizim Nedir?", Video, *YouTube* (10 Aralık 2020), 00:01:00-00:15:00.

zekâ sistemi¹⁶⁰ olarak görenlere son zamanlarda daha çok rastlamak mümkün olmuştur.¹⁶¹

Bazı İslam âlimlerine göre; hadis ilmi açısından muteber olan deccal haberlerini olduğu gibi kabul edip yoruma yeltenmemek gerekir. Kimi İslam âlimlerine göre; deccal haberlerini tetkik etmek, yorumlamak gerekir. Bu görüşteki âlimlere göre deccal kötü tesirleriyle dünya üzerinde, sosyal ve toplumsal hayatın dengesini bozmaktan ziyade, insanlar arasında küfrü, şirki yaymaya çabalayan, kutsalları tahfif eden, şer güçlere dair bir tiptemeyi işaret etmektedir. Tevhid inancını inkâr eden, istidrâc¹⁶² ile insanlar üzerinde zihin bulandıran ve kendine celb eden akımlar ve bu akımları temsil noktasındaki insanlar yaygın kanaate göre deccal kabul edilmektedir.¹⁶³

Hristiyanlık inancında dünyanın sonuna dair kehanetler içerisinde zikredilen bazı kavramlar ile deccal kavramı kesişmektedir. Mesih kavramı buna örnektir. Konunun dağılmaması için bu kavrama doğrudan girilmeyecektir. Ancak hristiyanlık inancında apokaliptik anlatılarda kahinlerin dilinde bahsedilen hiçbir tarihte dünyanın sonunun gelmemiş olması ayrıca inceleme sahası olacak bir konudur. İnsanlar boşa çıkmış kehanet tarzı anlatılara artık inanmak yerine, meydana gelmesi muhtemel doğa olaylarının bu kehanetler ile irtibatını araştırma konusu yapacak kadar savrulmaktadır.¹⁶⁴

7-Ye’cûc ve Me’cûc Kavramının Sözlükte Kur’an-ı Kerim ve Hadislerde Kullanımı

Gayb ve deccal konularıyla alakalı olması, bahse konuların anlaşılmasında katkısı olacağından dolayı burada Ye’cûc ve Me’cûc hakkında bilgiler aktarılması gerekli görülmüştür. Ye’cûc ve Me’cûc kelimelerinin menşei dil âlimleri arasında tartışılan konulardandır. Bu kelimelerin Arapça olduğunu savunanlara göre; “hızla

¹⁶⁰ “Deccal nedir? Şahıs mı yoksa sistem mi?”, haz. Medya24 TV, *YouTube* (24 Mayıs 2019), 00:02:00-00:06:00.

¹⁶¹ mcray turk, *ekşisözlük*, 05 Ocak 2021, “Deccalin Digital Demek Olma İhtimali” (28.02.2022).

¹⁶² İsmail Durmuş, “İstidrâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44 Cilt (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 328-329.

¹⁶³ Ramazan Altıntaş, *Gençler İnançtan Soruyor* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 19-22.

¹⁶⁴ Mustafa Bıyık, “Hristiyan Teolojisinde Deccal ve Yecûc - Mecûc Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (01 Haziran 2007), 24-25.

koşmak, düşmana saldırmak, alevlenip durulmak, tuzlu ve acı su” manalarına gelen “e-c-c” kökeninden gelirler. Ayrıca, “parlak şey, ak kor ateş anlamındaki” “e-v-c” ve “saçılma, yayılma etrafa dağılma” manalarına gelen “y-c-c” ve “m-c-c” gibi kökten müştak mecâzî manalardır denilmiştir.¹⁶⁵ Arapça’ya, İbrânîce, Ârâmîce,¹⁶⁶ Türkçe veya Yunaca dillerinden geçtiğini iddia edenler¹⁶⁷ bulunmaktadır.

Tevrat’ta, yöneticisi Gog isimli, Magog olarak bahsedilen yerde yaşayan topluluktur. Bu kavim hakkında Yahudilere musallat olan ve çocuklar dahil herkesi katleden, mallarını gasp eden topluluk olarak bahsedilir. Tarihi olarak genel bilgi ise Hz. Nuh’un Yafes isimli oğlunun soyundan gelen, istilacı kimlikleri ve yıkımlarıyla ön plana çıkan toplumlar olduğu iddiaları mevcuttur.¹⁶⁸ Tarihçilerin bu yaklaşımı doğrultusunda insanlar, yaşadıkları devrin kan döken, can yakan, savaşçı toplumlarını zaman içerisinde Ye’cûc ve Me’cûc kavimlerine benzetme alışkanlıkları mesnetten yoksun, sübjektif değerlendirmeler olarak kabul edilmektedir.

Kur’an-ı Kerim’de Ye’cûc ve Me’cûc’den, Kehf suresinde haber verilirken geçmişte olmuş, tam olarak zaman ve mekândan bahsetmeden, Zülkarneyn’in demir madeninden inşa ettirdiği bir set ile hapis edilmeleri aktarılır. Geçmişte yaşamış olarak aktarılan bu toplum verdikleri zararları ile tabiatı ve bulundukları coğrafyayı tahrip etmekle marufturlar.¹⁶⁹ Enbiyâ suresinde ise gelecekte ortaya çıkacak bir toplum olarak bahsedilir. Yaşadıkları insanlar arasında doğa ve tabiatın tahribatı yanında sosyal hayata dair bozulmalara sebebiyet verecek durumlarından bahsedilir. Kıyamete yakın bu toplumun yolunun açılacağından haber verilir.¹⁷⁰

Hadis literatüründe Ye’cûc ve Me’cûc bahsi daha çok Fiten¹⁷¹, Menâkib,¹⁷² Eşrâtü’s-sâa ve Enbiyâ¹⁷³ bölümlerinde bulunur. Kaynaklarda Hz. Peygamber’in; “*Vukuu yaklaşmakta olan felaketten dolayı Arablar’ın vay haline!*” diyerek, Ye’cûc ve

¹⁶⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 1/697.

¹⁶⁶ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücuhi’t-te’vîl* (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1407), 2/498.

¹⁶⁷ Râzî, *Me’âtilu’l-gayb*, 21/170.

¹⁶⁸ Mustafa Akkuş-İzzetullah Zeki, “Timur’un Âlimlerle İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 11 (30 Aralık 2019), 227-244.

¹⁶⁹ Kehf 18/93-97.

¹⁷⁰ Enbiyâ 21/96-97.

¹⁷¹ Buhârî, “Fiten”, 4 (No.7059).

¹⁷² Buhârî, “Menâkib”, 25 (No.3598).

¹⁷³ Buhârî, “Kitâbu’l-Enbiyâ”, 7 (No.3346).

*Me'cûc'ün seddinden açılan kısmı temsilen sağ elinin şehadet parmağını ilk boğumundan bükerek başparmağıyla birleştirip (Arapça ۹۰ şeklinde) yaptığı aktarılır.*¹⁷⁴

Ye'cûc ve Me'cûc, Zülkarneyn zamanında yaşamıştır. O'nun önderliğinde yurtları diğer milletler tarafından set ile kapatılmış, zararları o zaman için bertaraf edilmiş ve kıyamete yakın devirde tekrar ortaya çıkıp dünya üzerinde fesat ve bozgunculukla maruf olacak topluluktur.¹⁷⁵

Kıyamet yaklaşınca, Ye'cûc ve Me'cûc'ün Zülkarneyn¹⁷⁶ tarafından hapsedildikleri seddi yıkıp kurtulacaklarından haber verilir. Dağlardan, tepelerden dünyaya dağılacaklar, insanlar dehşet ve korku içerisinde saklanacaktır. Bu topluluk dünyadaki suları içip Taberiye¹⁷⁷ Gölü'nü kurutacak, herkesi yok ettiklerini sandıkları bir zamanda Allah boyunlarına sirayet edecek kurtçuklar musallat edecek ve onları helak edecektir.¹⁷⁸ Daha çok tefsir kitaplarında kimlikleri, sayıları, sedlerinin durumu ve bulunduğu yer ile çıkış zamanları hakkında bilgilere rastlanmaktadır.¹⁷⁹

Farklı görüşlere misal olarak Ahmet Emin Seyhan değerlendirmesinde; vahiy döneminde Ye'cûc ve Me'cûc kelimesinin “isim” değil “sıfat” olduğunu söyler. Bu itibarla Enbiyâ suresi 96. ayette¹⁸⁰ Ye'cû ve Me'cûc ile kast edilenin; sura ikinci üflendiğinde diriltilecek ve mahşer meydanına doğru koşan günahkâr, zalim, kâfir, müşrik ve münafıklar olduğunu belirtir. Kehf suresi 94. ayette¹⁸¹ ise Zülkarneyn döneminde yaşayan, civarlarına büyük zararlar veren işgal, sömürge ve zulümle anılan bir toplum olarak değerlendirme yapar. İki ayet ile işaret olunan bir kavim veya topluluk olarak

¹⁷⁴ Müslim, “Fiten”, 1.

¹⁷⁵ İlyas Çelebi, “Ye'cûc ve Me'cûc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/373-375.

¹⁷⁶ Mustafa Öztürk, “Zülkarneyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/546-567.

¹⁷⁷ Cengiz Tomar, “Taberiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44 Cilt (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 323-324.

¹⁷⁸ Muhammed İbn-i Mâce, *Sünen-i İbn-i Mâce Tercümesi ve Şerhi*, çev. Haydar Hatipoğlu (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2010), “Fiten”, 33 (No.4075).

¹⁷⁹ Ahmet Emin Seyhan, “Kıyamet Öncesi Seddi Delecek Ye'cûc ve Me'cûc'un Nasıl Helak Edileceğine İlişkin Hadisler Üzerine Bir Değerlendirme”, *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (01 Ekim 2017), 45-83.

¹⁸⁰ “Nihayet Ye'cûc ve Me'cûc (sedleri) açıldığı ve onlar her tepeden akın ettiği zaman”

¹⁸¹ Dediler ki: “Ey Zülkarneyn! Bu memlekette Ye'cûc ve Me'cûc bozgunculuk yapmaktadırlar. Bizimle onlar arasında bir sed yapman için sana bir bedel ödesek kabul eder misin?”

değil, çeşitli ırk ve kavimlerden; bütün zalim, günahkâr, kâfir ve ifsat edicilerin tamamı olduğunu belirtir.¹⁸²

Ebu Hureyre'den rivayetle; “*Ayakkabıları kıldan bir kavimle savaştıkça kıyamet kopmaz. Siz, yüzleri kılıflı kalkanlar gibi, gözleri küçük, burunları yassı olan bir kavimle savaştıkça kıyamet kopmaz*”¹⁸³ şeklinde bir rivayet vardır. “*Ayakkabıları kıldan*” ifadesiyle çarığın kast edildiği anlaşılmaktadır. Türklere has denilebilecek türde, keçeden üretilmiş olan bu ayakkabılar gelişen sanayi ve teknoloji neticesinde 1950’li yıllar itibariyle yaygınlığını kaybetmiştir.¹⁸⁴ Yüzün kalkana benzetilmesi ile yuvarlak oluşu kast edilmektedir. “*Yüzleri kılıflı*” ifadesiyle çehrenin yaşanılan coğrafi koşullar ve hayat zorluklarından dolayı sert ve dolgun, etli olması ifade edilmektedir.¹⁸⁵ “*Türk ile harb etmedikçe*” ifadesi ilginçtir. “Türk” isminin açıkça kullanıldığı ve Buhârî hadisinde¹⁸⁶ zikredildiği görülür. Aynî (ö. 855/1451) bu başlığı; “Türk ile Harp” şeklinde değerlendirirken şöyle der: “Müslümanların Türk’ün beraberindeki savaşlarından bahsetmesidir.”¹⁸⁷

Ye’cûc ve Me’cûc hadislerinin şerhi sadedinde, Hz. Muaviye rivayeti olarak geçen; “*Türkler sizi bıraktıkça siz de onları bırakın*” rivayetine işaret edilir.¹⁸⁸ Müslümanlar arasında başlarda Türkleri Ye’cûc ve Me’cûc olarak değerlendiren görüşler ağırlıktadır. Özellikle 11. yüzyıl içerisinde başlayan Hristiyan kutsal ittifakı olarak şekillenen Haçlı Savaş’larındaki mücadele ve zaferleriyle bu kanaatte değişiklik oluşmuştur.¹⁸⁹ Ancak 13. yüzyıl ile Moğol saldırılarının insanlık tarihinde açtığı derin yaralar üzerine Müslüman ve Hristiyan entelektüel düşüncesinde Ye’cûc ve Me’cûc artık Cengiz Han ve Moğollar olarak tezahür etmiştir. 15. yüzyıl da değişen anlayışlar

¹⁸² Ahmet Emin Seyhan, “Ye’cûc ve Me’cûc’un Bazı Özelliklerinden Bahseden Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Usul İslam Araştırmaları* 28/28 (01 Ekim 2017), 71-96.

¹⁸³ Buhârî, “Cihad”, 95 (No. 2927-2928); Müslim, “Fiten”, 62. Benzer rivayetler için bakınız: Müslim, “Filen ve Eşratu's-Sâat”, 62-66.

¹⁸⁴ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (Ankara: Akçağ, 1995), 14/306.

¹⁸⁵ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 14/306.

¹⁸⁶ Buhârî, “Cihad”, 95 (No. 2928).

¹⁸⁷ Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), 4/1919.

¹⁸⁸ Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani İbn Hacer, *Fethu'l-bârî Bi Şerhi Sâhîhi'l-Buhârî* (Kahire: Matbaa-i selefiyye, 1978), 27/125.; Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 14/306.

¹⁸⁹ Zeynep İNAN Aliyazıcıoğlu, “Orta çağ Avrupa’sında Çizilen Dünya Haritalarında Ye’cûc ve Me’cûc (Gog ve Magog) Halkının/Ülkesinin Tasviri”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 7/1 (13 Temmuz 2021), 2.

üzerinden antisemitik bir algı oluşmuştur. Bunun sonucu olarak Türkler ve Moğollardan sonra artık Yahudiler de Ye'cûc ve Me'cûc olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.¹⁹⁰

Müslüman camiada, Ehl-i kitab ve cahiliye kültürünün etkileri sonucu toplumlar düşman kabul ettikleri toplulukları tahkir yoluna girdiklerinde, hasımlarına yafta olarak tercihleri Ye'cûc ve Me'cûc kelimeleri olmuştur. Bundan sebep; Vehb b. Münebbih,¹⁹¹ Katâde (ö. 117/735),¹⁹² başta olmak üzere selef âlimler Türklerin Ye'cûc ve Me'cûc olmasını değerlendirmişlerdir. Kurtubî¹⁹³ ve İbn Kesir (ö. 774/1372)¹⁹⁴ gibi âlimler de selef âlimlerin görüşleri üzerinde tenkitsiz bir surette birleşmiş, eserlerinde aynı görüşü tekrar etmişlerdir.¹⁹⁵

İslam kaynaklarından Türkleri Ye'cûc ve Me'cûc şeklinde değerlendiren kaynaklar daha çok birbirini referans alan aktarımlar üzerine ilk dönemlerde yazılan tarih kitaplarında rastlanılan durumdur.¹⁹⁶ Kazvînî (ö. 682/1283) İslam coğrafyacılarının kabul ettiği Ye'cûc ve Me'cûc yurdu olan Altıncı İklim'in dışında Yedinci İklim'in doğusu olarak bir tarifte bulunur.¹⁹⁷ Makdisî (ö. 390/1000) ise Endülüs topraklarının arkası şeklinde Batı istikametini işaret etmektedir.¹⁹⁸ Ye'cûc ve Me'cûc kavminin soyu hakkında genel kabul; Nuh (a.s.)'un Yâfes'ten geldiği şeklindedir. Ancak Kazvînî Türk boylarının iki tanesi olarak işaret eder.¹⁹⁹ Hapis edildikleri seddi yapan kişi Zülkarneyn olarak bilinse bile aslında İskender olduğundan bahseden coğrafyacılar vardır.²⁰⁰ Aslında tarifler arasında Türkler ile Ye'cûc ve Me'cûc arasında doğrudan alaka kurmak

¹⁹⁰ Aliyazıcıoğlu, "Orta çağ Avrupa'sında Çizilen Dünya Haritalarında Ye'cûc ve Me'cûc (Gog ve Magog) Halkının/Ülkesinin Tasviri", 3.

¹⁹¹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbü'rî es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2002), 5/193.

¹⁹² Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' Begavî, *Meâlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. (Riyad: Dâru Taybe, 1997), 5/202.

¹⁹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfîş (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964), 11/58.

¹⁹⁴ Ebû'l-Fidâ' İmâmüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1988), 19/238.

¹⁹⁵ Seyhan, "Ye'cûc ve Me'cûc'un Bazı Özelliklerinden Bahseden Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme", 4.

¹⁹⁶ Murat Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Ye'cûc Me'cûc Bahsi", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/2 (ts.), 2-32.

¹⁹⁷ Ebu Yahya Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ahhâru'l-ibâd* (Beyrut: Daru's-Sadîr, 1998). 143.

¹⁹⁸ Muhammed b. Ahmed Makdisî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim)*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, ts.), 217.

¹⁹⁹ Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ahhâru'l-ibâd*, 147.

²⁰⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh - Yusuf el-He'dîy thk, *Kitâbü'l-Büldân* (Beyrut: Ulumü'l-Kitab, 1996), İrmîniye, 537-643.

yurtları bahsiyle ilişkilendirildiğinde zor görünmektedir. Bu ilişkilendirmenin taraflı, kasıtlı bir durum olması değerlendirilmektedir.²⁰¹

Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö. 1942) ve Müslim tercümanı ve şârihi Mehmed Sofuoğlu (ö. 1987) seddin yıkılmasının dünya düzen ve nizamında oluşacak bozulmadan haber verdiğini düşünürler. Ayrıca Türklerin Ye’cûc ve Me’cûc olarak isimlendirilmesini İsrailiyat haberleri olarak görürler.²⁰²

Musa Carullah (ö. 1949) “rivayet tutkunu bütün müfessirleri Ye’cûc ve Me’cûc hakkındaki Eski Ahit ve Talmut’ta var olan masalları taklit ettikleri” iddiasıyla eleştirmektedir. İsmail Cerrahoğlu “Ye’cûc ve Me’cûc’den bahseden iki ayetin ana temasının “toplum üzerinde ifsat ediciler” şeklinde anlamayı uygun görür. Bu fesatçılar için zaman, mekân ve cinsiyet kabilinden bilgilerin verilmeyişini her zaman, her yer ve her milliyetten olmalarının imkânı olarak kabul eder. Özellikle Türklerin bu kapsamda değerlendirilmesini uygun bulmaz, eleştirir.²⁰³

Said Nursi’ye göre, Ye’cûc ve Me’cûc ile kast edilenin “Acâib-i Seb’a-i Âlem”²⁰⁴ olarak kabul edilen Sedd-i Çin ile engellenmek istenen Moğol, Mançur ve bir kısım Kırgız kabileleri olduğu şeklindedir.²⁰⁵

Batı’da ise, antik ve erken orta çağ kaynakları içerisinde Türkler hakkında Ye’cûc ve Me’cûc olmaları yönünde pek çok kaynak vardır. Genelde Hazar Denizi kuzeyinde kapatılmış bir bölgeye işaret edilen yerler yurtları olarak kabul edilir. Deccalin ortağı, insan eti ve kanla beslenen iki kavim olarak bahsedilirler.²⁰⁶ Ortak anlatımlar barındıran bazı kaynaklarda Türkler Ye’cûc ve Me’cûc soyundan gelen,

²⁰¹ Ağarı, “İslam Coğrafyacılarında Ye’cûc Me’cûc Bahsi”, 28.

²⁰² Seyhan, “Ye’cûc ve Me’cûc’un Bazı Özelliklerinden Bahseden Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme”, 2-15.

²⁰³ İsmail Cerrahoğlu, “Ye’cûc Me’cûc ve Türkler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1980), 119-148.

²⁰⁴ Dünyanın Yedi Harikası’ndan birisi. Tasniflerde farklılıklar olmakla beraber bazıları Çin Seddini bu kapsamda değerlendirirler.

²⁰⁵ Bediüzzaman Said Nursi, *Şualar* (İstanbul: Yeni Asya Basın Neşriyat, 2001), 507-508.

²⁰⁶ Aliyazıcıoğlu, “Orta çağ Avrupa’sında Çizilen Dünya Haritalarında Ye’cûc ve Me’cûc (Gog ve Magog) Halkının/Ülkesinin Tasviri”, 19.

Tarraconta adasında yaşayan, çocuk eti ve doğmamış bebek (cenin) ile beslenen barbar bir topluluk olarak bahsedilir.²⁰⁷

Moğollar 13. yüzyıl sonrasında artan askeri üstünlükleri, acımasız savaş teknikleri, Batı topraklarına uzanan akınlarıyla dikkatleri üzerlerine çekmiş topluluktur. Batı’da genel kabul, tüm Türk kavimlerine Tatar denmesidir.²⁰⁸ Tartus kelimesinden bozma Tatar kelimesi aslında Yunan mitolojisinde yer altındaki cehennemi temsil eden çukur demektir.²⁰⁹

Seyyah Plano Carpini (ö. 1252) seyahatnamesinde ilginç bağlantılardan bahseder. Moğol Hanlarına verilen büyük manasındaki “gök” kelimesinin “Gog”, Han’ın kardeşinin ismi olan Möngke veya Mengü adının ise “Magog” kelimelerinden türediğini iddia eder. Ayrıca Moğolların beslenme alışkanlıklarının Batı kültüründe iddia edildiği şekliyle “barbarca” kabul edilecek türden oluşunu aktarır.²¹⁰

Ancak orta çağ kaynakları açısından Ye’cûc ve Me’cûc Batılılar gözünde sadece Türkler olarak kabul edilmemiştir. Yaşanılan siyasi ve politik travmalar neticesinde değişken şekilde düşman tanımlaması yapılmıştır. Yapılan tanımlamalara teolojik kılıf giydirmek suretiyle düşmanlar kategorisinde değerlendirilenlerin tümü zaman zaman Ye’cûc ve Me’cûc olarak kabul edilebilmiştir. Bu tasnifte Türkler kendilerine çokça yer bulduğu gibi, Moğol ve Yahudiler de sıklıkla dahil edilmiştir.²¹¹

Bu bilgiler ışığında; İslam âlimleri arasında tartışma sahalarından olan gayba dair haberlerin kapsadığı²¹² konular farklılık arz eder. Misal; kabir azabı,²¹³ geçmişteki mucizeler,²¹⁴ Hz. Peygamber’in ahirete irtihalinden sonraki siyasi durumla uyumlu olaylar,²¹⁵ kıyamet alametleri,²¹⁶ mesih,²¹⁷ deccal,²¹⁸ Ye’cûc ve Me’cûc²¹⁹ gibi konular

²⁰⁷ Aliyazıcıoğlu, “Orta çağ Avrupa’sında Çizilen Dünya Haritalarında Ye’cûc ve Me’cûc (Gog ve Magog) Halkının/Ülkesinin Tasviri”, 18-20.

²⁰⁸ Mehmed Maksudoğlu, “Tatarlar Moğol mu, Türk mü?”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1994 1993), 1-3.

²⁰⁹ Aliyazıcıoğlu, “Orta çağ Avrupa’sında Çizilen Dünya Haritalarında Ye’cûc ve Me’cûc (Gog ve Magog) Halkının/Ülkesinin Tasviri”, 22.

²¹⁰ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, çev. Engin Ayan (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), 145-149.

²¹¹ Aliyazıcıoğlu, “Orta çağ Avrupa’sında Çizilen Dünya Haritalarında Ye’cûc ve Me’cûc (Gog ve Magog) Halkının/Ülkesinin Tasviri”, 36-37.

²¹² Buhârî, “İstiska”, 28 (No. 1039).

²¹³ Buhârî, “Vudû”, 55 (No. 216).

²¹⁴ Buhârî, “Ehâdisü’l-enbiyâ”, 1-54 (No. 3326-3488).

²¹⁵ Müslim, “İman”, 118,120.

gösterilir. Tartışmalı olan bu konular inanç sabitesi olarak değerlendirilemeyecek şekildedir.²²⁰ Ayrıca anlam kayması yaşamış bir kavram olarak kabul edilen bu Ye'cûc ve Me'cûc için; dilde yaşanan gösterge değişiklikleri sonucunda “farklı anlam yükleme sorunundan” bahsedilir.²²¹

²¹⁶ Buhârî, “Fiten”, 25 (No. 7121); Müslim, “İman”, 186.; Müslim, “Fiten”, 56; 67; 9; 33; Müslim, “Fiten ve Eşrâtü's-Sâa”, 39. Ayrıca; Fiten, Melâhim, Eşrâtü's-saâ bablarına bakılabilir.

²¹⁷ Müslim, “İman”, 273-275; ayrıca deccal mesih için: Müslim, Mesâcid ve Mevziu's Salat, 130'a bakılabilir.

²¹⁸ Müslim, “Fiten ve Eşrâtü's-Sâa”, 38; Müslim, “İman”, 275.

²¹⁹ Buhârî, “Ehadisü'l-enbiyâ”, 7 (No. 3346-3347); Buhârî, “Fiten”, 28 (No. 7135-7136).

²²⁰ Enbiya Yıldırım, *Hadislere Gerek Yok Söylemi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 17.

²²¹ Seyhan, “Ye'cûc ve Me'cûc'un Bazı Özelliklerinden Bahseden Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme”, (21),92.

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS EDEBİYATI BAĞLAMINDA KÜTÜB-İ SİTTE VE FİTEN HADİSLERE SAYISAL BAKIŞ

Bölüm içerisinde *Kütüb-i sitte* ve barındırdığı fiten hadislerine sayısal veriler üzerinden değinilecektir. Konuya giriş mahiyetinde; *Kütüb-i sitte* içerisindeki kitaplar ve musannifleri hakkında bilgiler aktarılacaktır. Bölümün sonunda ulaşılan sayısal veriler üzerinden değerlendirmeye yer verilecektir.

1.1. Kütüb-i Sitte ve Müellifleri Hakkında

Hadisçiler hadis tarihi açısından hadislerin günümüzdeki şekilde ele ulaşması sürecini; belirli prensipler dahilinde yazıya aktarılması ve belirlenmiş prensiplere göre kitaplaşmasını hicri I ve III. (m.VII-IX) asır olarak değerlendirmiştir.²²² Söz konusu zaman dilimini dört faaliyet kapsamında tarihlendirmek uygundur. Bunlar; hıfz, kitâbet, tedvin ve tasnif dönemleri olarak isim almıştır.

Hiz. Peygamber ve ashabının yaşadığı devri içine alacak şekilde hicri I. (m. VII.) yüzyıl sonuna kadar olan döneme hıfz ve kitâbet dönemi adı verilmiştir. Başlarda hadisler ezberlenmek için şahsi gayretler ile kayıtlanmıştır. Bu da sözlü ve yazılı muhafazanın bir şekilde yapıldığının ispatı yönündedir.²²³ Bunun arkasından Hiz. Peygamber'e ait çeşitli bilgilerin tasnif işlemine tabi tutulmadan yazı ve sözlü nakil yoluyla biriktirildiği hicri I. (m. VII.) yüzyıl sonlarında başlayıp hicri II. (m. VIII.) yüzyılın ortalarına kadar devam eden dönemdir. Yazılı ve sözlü nakledilip kaydı oluşturulan hadisler muhaddisler eliyle, hicri II. (m. VIII.) yüzyıl ortasından başlayıp hicri IV: (m.X.) yüzyıl başlarına kadar devam eden süreçte çeşitli konu başlıkları ile tertip edilmiştir. Bu telif türü nedeniyle döneme tasnif dönemi denmiştir.²²⁴

²²² Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 239.

²²³ Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarinine Yeniden Bakmak* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 80-89.

²²⁴ Mehmet Efendioğlu, "Tedvin", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/267-269.

Hicri III. asır sahih hadis kitaplarının vücut bulduğu, takip eden asırlar için fazlaca bir işin bırakılmadığı devir olarak görülür.²²⁵ Mutezilenin ortaya çıkışı, Mihne'nin²²⁶ yıpratıcı süreci,²²⁷ Kelam ilminin doğuşu ve kelmacılar ile hadisçiler²²⁸ arasında ortaya çıkan tartışmalar, mücadeleler tasnife hız veren başlıca etkenler arasında sayılabilir.²²⁹

Hadisçiler Hz. Peygamber'in sünnetinden beslenen salih amel ve sahih itikat anlayışıyla hareket etmişlerdir. Buna karşın kelmacıların antik Yunan felsefesi ve anlayışıyla ortaya koydukları akılcı çıkarımlarından meydana gelen tahrif ve tahrir hamlelerine karşı yoğun bir tedvin ve tasnif çabası ortaya koymuşlardır. Bu meyanda özellikle Mutezile ve diğer muarız mezheplerin görüşlerini çürütmeye yönelik, sıhhatleri belirlenmiş hadisleri toplamaya özen göstermişlerdir. Bu dönemde yazılan Sahîh-i Buhârî'deki iman, tevhid, kader, kitap ve sünnete sarılmaya dair bölümler ve bölüm içeriğindeki hadisler İslam dini müntesiplerini Mutezile ve benzeri mezheplerin yanlışlarından korumaya yönelik çabayı açıkça ortaya koymaktadır. Buna benzer gayret ve içeriği Müslim'in (ö.261/875) Sahîh'inde ve İbn Mâce'nin (ö.273/887) es-Sünen'inde görmek mümkündür.²³⁰

1.2. Kütüb-i Sitte'nin Muhtelif Özellikleri

Kütüb-i Sitte müellifleri ve kitabın içeriğine dair bilinmesi gerekli bazı teknik hususiyetler:

- a. Sırf sahih hadisleri toplamaya yönelik eser yazma işi ilk defa Buhârî'ye ait olup diğer müellifler onun açtığı yolu takip etmişler.
- b. İçerdikleri hadisler sahih kabul edilmekle beraber, sıhhat derecelerinde farklar vardır. Sıhhatte Buhârî ilk sırada Nesâî ise sonda bulunur.

²²⁵ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2015), 46.; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 278.

²²⁶ Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 30/26-28.

²²⁷ Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefîler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (01 Haziran 2010), 8-12.

²²⁸ Ali Kaya, "Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihne'nin Sonuçları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (15 Haziran 2015), 4.

²²⁹ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 275.

²³⁰ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 276.

- c. Tüm müellifler kendi kitapları dışında kalan hadisler için; sahih değillerdir iddiasında bulunmamışlar.
- d. Özellikle Buhârî olmak üzere hepsi de hadisleri taalluk ettikleri konulara göre tertip etmeyi seçmişler.
- e. Aynı müellife ait eserde bir hadis içerdiği konuya göre birden fazla zikredilmiş, içerdiği farklı fıkhi hükme binaen bu tekrarlar diğer müelliflerce de yapılmıştır.
- f. Müelliflerin sahih hadis kabul şartları değişkenlik göstermektedir. En sıkı şartlar Buhârî’de bulunur.²³¹
- g. Tirmzî *Sünen*’inde her hadisin durumunu diğer müelliflerinde kullandığı gibi sahih, zayıf şeklinde belirtmiş. Fakat çokça hasen olarak vafsettiği hadislerle de yer verir. Bu uygulaması kitaptan herkesin faydalanmasını sağlayan bir kolaylıktır. Sıkça “ashâbunâ” (arkadaşlarımız) ifadesini kullanırken kastettiğinin ehli hadis olan Mâlik b. Enes (ö.179/795), İmam Şâfî (ö. 204/820), Ahmed İbnu Hanbel (ö.241/855), İshak İbnu Râhıye vs. (ö.238/853) olduğu düşünülür.²³² Tirmzî’nin kitabında diğer musanniflerin kullanmadığı şekilde “İlel”²³³ eklidir. Tekrarları olmayan şekilde hadisleri tertip etmiştir. Hocası Buhârî gibi fıkıh istidlal usullerine işaret eder. Hadislerin sıhhat durumlarını ve illetlerini açıklar. Hadis ricaline dair kıymetli bilgiler aktarır.²³⁴
- h. Müslim, bâb başlıklarında “bâb” ifadesini kullanan Buhârî’nin aksine bu yöntemi kullanmaz. Bu durum Müslim’in “*kitabıma hadisten başka bir şey yazmam*” ilkesini ispat kabul edilmektedir. Müslim’in *Sahîh*’nde bâb isimlerinin Nevevî tarafından konduğundan bahsedilmişti.²³⁵ Yine Buhârî eserinde bulunan hadislerin taktî²³⁶ yöntemiyle yaparak ihtiyaç duyulan kısmını aktarmayı esas almıştır.²³⁷ Müslim ise hadislerin senet açısından değerlendirilmesini esas

²³¹ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 1/173.

²³² Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 1/235.

²³³ Ali Osman Koçkuzu, “Kitâbü’l-İlel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44 Cilt (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 109.

²³⁴ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 97-104.

²³⁵ syf. 30.’da dn. 103.

²³⁶ Ebü’l-Fadl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *el-İlmâ’ ilâ ma’rifeti usûli’r-rivâyeti ve takyîdi’s-semâ’*, thk. Seyyid Ahmet Sakr (Kâhire: Dârü’t-Turâs, 1970), 181-182; Ebu Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezürî İbnü’s-Salâh, *Ulumü’l-Hadis*, thk. Nureddin İtr (Beyrut: Darü’l-Fikri’l-Muasır, 2015), 215-217.

²³⁷ M.Fuad Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları* (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 109.

almıştır. Böylece Müslim’de çeşitli tarikleri, lafzen yahut mana olarak değişik metinleri görmek mümkün olmuştur.

- i. Ebû Abdullah ibn Mende, (ö.395/1005) sahih rivayetleri derleyen, illetli olanları ayıran dört muhaddisleri sayarken Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd’tan sonra dördüncü sırada Nesâî’yi zikreder.²³⁸

İlmi derinlik ile bu hususiyetleri artırmak elbette mümkündür. Her bir haslet için tek tek her müellife dair alt başlık açmak uygun olabilir. Ancak bu tercih içerik açısından fazlaca yük getirecektir.

1.3. Eserlerdeki Kitap ve Hadis Sayıları

Kütüb-i sitte içerisinde müelliflerin tekrar tercihlerinden dolayı var olan hadis sayılarını tespit zorlaşmaktadır. Ayrıca farklı tarikten gelen aynı hadisler, mana olarak birbirine yakın yahut aynı olup lafız farkları barındıranlar, diğer kitapta tekrar edilme gibi muhtelif kriterleri bir yana bırakarak tespit edilen sayıları müstakil kitaplar üzerinden aktarmak daha uygundur.

- Buhârî el-Câmiu’s-Sahîh’inde; 97 kitap, 3889 bâb bulunduğu aktarılır. Tekrarlarıyla 9802 hadis tespit edilmiştir.²³⁹
- Müslim el-Câmiu’s-Sahîh’inde: 54 kitap, 1322 bâb bulunduğu aktarılır. Bâb başlıklarını Nevevî (ö.676/1277) koymuştur. Tekrarlarıyla 7275 hadis tespit edilmiştir.²⁴⁰
- Nesâî es-Sünen’inde: 51 kitap, 2538 bâb bulunduğu, 5761 hadis olduğu tespit edilmiştir.²⁴¹ Buhârî ve Müslim’den sonra üçüncü sırada sahih sayılması ricâl tenkidinde sıkı davranmasındadır.²⁴²
- Ebû Dâvûd es-Sünen’inde: 40 kitap, 1889 bâb vardır. 4800 hadis olduğu tespiti vardır.²⁴³

²³⁸ M. Yaşar Kandemir, “Nesâî”, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/563-565.

²³⁹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 81. Ayrıca; Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 1/187/212.

²⁴⁰ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 1/174. Ayrıca; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 87-91.

²⁴¹ M. Yaşar Kandemir, “es-Sünen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/147-148.

²⁴² Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 119.; Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 1/243-246.

²⁴³ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 108.; Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 1/225-234.

- Tirmizi el-Câmiu's-Sahîh (Sünenü't-Tirmizî)'inde: 46 kitap, 2496 bâb 4051 hadis vardır.²⁴⁴
- İbn Mâce es-Sünen'inde: mukaddime hariç 37 kitap, 1515 bâb ve 4341 hadis vardır.²⁴⁵

Hadis çeşitli tasnif yöntemlerinden dolayı sayıları bazı kaynaklarda farklı verilmektedir. Bu değişiklik içerik noktasında değil tekrarlar karşı geliştirilen tutumdan kaynaklıdır. Genel kabul Tablo-1'de gösterilen şekildedir.

Tablo 1.1: Kütüb-i Sitte Hadis Sayıları²⁴⁶

Müellif	Hadis Sayıları (Tekrarlar Dahil)
Buhârî	9082
Müslim	7275
Nesâî	5724
Ebû Dâvûd	5274
Tirmizî	3951
İbn Mâce	4341
TOPLAM	35647

1.4. Sahîh-i Buhârî'de Fiten Bölümü

Bundan sonra kolaylığından dolayı eserlerin matbu isminden ziyade kitapların şöhret bulmuş halleri kullanılacaktır. Sahîh-i Buhârî denildiğinde *el-Câmiu's-Sahîh* kast edilmektedir. Fiten denilmesi ile “Kitâbü'l-fiten” işaret olunur. Teze konu olan “*Kitâbü'l-Fiten*”, *Sahîh-i Buhârî*'in 93. Bölümünde bulunur. Bölüm içerisinde toplam 28 bâb ve 89 hadis vardır.

Bölüme ait bâb başlıkları ve hadis sayıları şu şekildedir:

²⁴⁴ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 98.; Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 1/234-242.

²⁴⁵ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 121.; Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 1/246-250.

²⁴⁶ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 174.

1. “Allah’u Teâla’nın “*Sadece içinizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının ve Allah’ın cezası şiddetlidir,*”²⁴⁷ ayetiyle fitneden sakındırmaya dair rivayetler. (4 hadis)
2. Hz. Peygamber’in “*Sizler benden sonra hoşlanmayacağınız bir takım çirkin işler göreceksiniz,*” hadisi ve Abdullah b. Zeyd’in (ö.63/683) rivayet ettiği: “*Havz’ın başında bana kavuşuncaya kadar sabredin,*” hadisi. (6 hadis)
3. Hz. Peygamber’in “*Ümmetimin helâkı bazı akılsız gençler elinden olacak,*” hadisi. (1 hadis)
4. Hz. Peygamber’in “*Meydana gelmesi yaklaşan şerden dolayı Arab’ın vay haline,*” hadisi. (2 hadis)
5. “*Fitnelerin zuhur etmesi.*” (7 hadis)
6. “*Bundan sonra gelecek zaman, muhakkak öncekinden daha şerli olacaktır*” hadisi (2 hadis)
7. Hz. Peygamber’in “*Kim bize silah çekerse bizden değildir,*” hadisi (6 hadis)
8. Hz. Peygamber’in “*Sakın benden sonra birbirinin boynunu vuracak kâfirlere dönmeyin,*” hadisi. (6 hadis)
9. “*Fitne vaktinde oturanın fitnesi ayakta durandan daha az zararlı olur.*” hadisi (2 hadis)
10. “*İki Müslüman kılıçlarıyla karşılaştıkları zaman.*” hadisi (2 hadis)
11. “*Birlik üzere olmadıklarında Müslümanların durumunun nasıl olacağı.*” (1 hadis)
12. “*Fitne ve zulüm kalabalığına katılıp bunların sayılarını çoğaltmayı kerih görenler.*” (1 hadis)
13. “*Hayırsız ve değersiz insanlar arasında kalındığında.*” (1 hadis)
14. “*Fitne vakti kimsenin olmadığı yerlere gitmek.*” (2 hadis)
15. “*Fitnelerden Allah’a sığınmak.*” (3 hadis)
16. Hz. Peygamber’in “*Fitne doğu cihetindendir,*” hadisi (4 Hadis)
17. “*Denizin dalgalanması gibi dalgalanacak fitne*” (3 hadis)
18. Bâb başlıksız olup önceki bâbdan fasıldır.²⁴⁸ (7 hadis)

²⁴⁷ Enfâl, 8/25.

19. “Allah bir kavme azap indirdiğinde” hadisi. (1 hadis)
20. Hz. Peygamber’in Hz. Ali’nin oğlu Hz. Hasan için: “Benim bu oğlum elbette Seyiddir. Umarım ki Allah O’nun sebebiyle Müslüman iki fırkanın arasını sulh eder,” hadisi. (2 hadis)
21. “Kişi bir kavmin yanında bir şey söyler de sonra yanlarından çıkınca söylediğinin zıddını söylerse.” (4 hadis)
22. “Kıyamet kabirdekilere imrenilmedikçe kopmaz” hadisi. (1 hadis)
23. “Nihayet putlara tapılacak kadar zamanın değişmesi.” (2 hadis)
24. “Ateşin çıkması” Enes b. Malik’in (ö.93/711) naklettiğine göre Hz. Peygamber’in “Kıyamet alametlerinin ilki, doğudan batıya doğru insanları yakacak olan ateştir” hadisi (2 hadis)
25. Bâb başlıksız olup önceki bâbdan fazlalıktır. (2 hadis)
26. “Deccâl’in zikri.” (10 hadis)
27. “Deccâl Medine’ye giremez.” (3 hadis)
28. “Ye’cûc ve Me’cûc.” (2 hadis)²⁴⁹

Tablo 1.2: Sahîh-î Buhârî’de “Fiten” Bâblarının Dağılımıyla İlgili Veriler

Bâb Başlığının Delalet Ettiği Konu	Toplam Sayısı	Bâb	Toplam Sayısı	Hadis
Fitneye Sebep Olanlar	2		5	
Fitneden Sakındırmaya Dair	10		33	
Fitneleri Önceden Haber Eden	2		9	
Fitne Zamanındaki Durum	4		7	
Fitnenin Zuhur Ciheti	1		4	
Hz. Hasan’ın İnsanların Sulhuna Delaleti	1		2	
Kıyamete Muntazır	3		5	
Deccâl’e Dair	2		13	
Ye’cûc ve Me’cûc’e Dair	1		2	
Başlıksız Bab	2		9	

²⁴⁸ İbrahim Canan Muhatar ve şerh’inde (1/209.) başlıksız bâblar için: “Bu şekilde isim almadan hiçbir fıkhi hükmü ifade etmeyen başlıkların yer alması, bazen başlık olduğu halde arkasından hadis kaydetmeden bir başka bâb başlığına geçmesi, eserin kendi şartlarına uygun şekilde zaman içerisinde tamamlanmaya bırakılma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Müellifin tamamlamadan vefat etmesi” ihtimalini değerlendirmektedir.”

²⁴⁹ Buhârî, "Fiten", 8048-8136 arası 89 hadis.

Yapılan çalışmada tespit edilen bâb başlıkları **Tablo 1.2**'de gösterildiği şekilde oluşturulmuştur. Ayrıca aynı tabloda on başlıkta tasnif edilen bâb başlıklarının içerdikleri hadis sayıları da gösterilmiştir. Buhârî'nin sahih hadisleri bir araya getirmeye yönelik çabasından bahsedilmiştir. Ancak bâbları ve içeriklerini tasnif gayesine dair kendi ifadeleri arasında bir bilgiye rastlanılmamıştır. Aynî şerhinde, hocalarından bâb başlıklarını iktibas eden Buhârî'yi "taklidin afetine uğramakla" eleştirmiştir.²⁵⁰ Fuad Sezgin, bâb başlıkları üzerinden eleştirilen Buhârî ile alakalı le²⁵¹hte ve aleyhte görüşleri etraflıca toplamıştır.

Değerlendirmede görüldüğü üzere fiten hadisler içeren bu bölüm ilk bâbdan itibaren, kişiyi ahlak güzelliğine özendirmek ve toplumsal birliktelik açısından olumsuz sonuçları olan fitnelerden sakındırmaya özendirmiştir. Buhârî Müslümanların başlarına gelecek olan sıkıntı ve zorlukları sadece fiten bölümünde zikretmemiştir *Cihad ve's-siyer*²⁵², *Salât*²⁵³, *Menâkib*²⁵⁴, *Cizye*²⁵⁵, *Eşribe*²⁵⁶, *Tefsir*²⁵⁷ ve *Megâzî*²⁵⁸ gibi bölümlerde çoğunlukla tekrarlarını bahsetmiştir. Tespiti yapılmaya çalışılan bu aritmetik veriler ile çalışmanın evrenine toplu bakış amaçlanmaktadır.

1.5. Sahîh-i Müslim'de Fiten Bölümü

Buhârî'nin *Fiten*'ini *Kütüb-i Sitte* içerisinde değerlendirmek, aynı içeriğe sahip diğer kitaplar ile mukayese etmek amacıyla Müslim'in *Sâhîh*'inde *Fiten ve Eşrâtü's-sâa* bölümüne de bakmak gereklidir. İncelemeye medar bölüm Müslim'in *Sâhîh*'inde 52. Bölümdedir. İçeriğinde 28 bâb vardır. Müslim yöntemi gereği metin yahut senette olan farklılıklar için bazı hadisi tekrar vermiştir. Bunlar hariç tutulduğunda 143 hadisin bulunduğu görülür.

Bölüme ait bâb başlıkları ve hadis sayıları şu şekildedir:

1. "Fitnelerin Yaklaşması ve Ye'cûc-Me'cûc Seddinin açılması" (3 hadis)

²⁵⁰ Aynî, *Umdetü'l kâri*, 8/677.

²⁵¹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 105-108.

²⁵² Buhârî, "Cihad ve's-siyer", 17 (No.2812).

²⁵³ Buhârî, "Salât", 63 (No.447).

²⁵⁴ Buhârî, "Menâkib", 25 (No.2925).

²⁵⁵ Buhârî, "Cizye", 15 (No.3176).

²⁵⁶ Buhârî, "Eşribe", 6 (No.5590).

²⁵⁷ Buhârî, "Tefsir", 62 (No.5897).

²⁵⁸ Buhârî, "Megâzî", 67 (No.4365).

2. “Kâbe’ye kasteden ordunun yere batırılacağı.” (5 hadis)
3. “Fitnelerin yağmur yerleri gibi inmesi.” (5 hadis)
4. “İki Müslüman’ın kılıçlarıyla karşı karşıya gelmesi.” (5 hadis)
5. “Bu ümmetin helak sebebinin birbirleri olması.” (3 hadis)
6. “Hz. Peygamber’in kıyamete kadar olacıklardan haber vermesi.” (4 hadis)
7. “Denizin dalgalanması gibi dalgalanacak fitne.” (3 hadis)
8. “*Fırat nehri Altın bir dağ üzerinden açılmadıkça kıyamet kopmaz*” hadisi (5 hadis)
9. “Konstantiniyye’nin (İstanbul) Fethi, Deccâl’in çıkması ve Meryemoğlu İsa’nın inmesi.” (1 hadis)
10. “*Kıyamet, Romalılar insanların en çoğu olduğunda kopar*” hadisi (2 hadis)
11. “Deccâl’in çıkışında Romalıların çokça insan öldürüyor olacakları.” (1 hadis)
12. “Deccâl’den evvel Müslümanların Fetihleri.” (1 hadis)
13. “Kıyametten önce zuhur edecek alametler.” (3 hadis)
14. “*Hicaz bölgesinde ateş çıkmadıkça kıyametin kopmayacağı*” hadisi (1 hadis)
15. “Kıyametten önce Medine’nin meskenleri ve imar edileceği.” (2 hadis)
16. “*Fitnenin doğudan, Şeytanın iki boynuzunun doğduğu yerden zuhur edeceği*” hadisi (6 hadis)
17. “*Devs kabilesi Zü’l-Halasa’ya ibadet etmedikçe kıyametin kopmayacağı*” hadisi (2 hadis)
18. “*Bir adam birisinin kabri yanından geçerken belalardan dolayı ölenin yerinde olmayı dilemedikçe kıyametin kopmayacağı*” hadisi (32 hadis)
19. “İbn Sayyâd olayı.” (15 hadis)
20. “Deccâl’in haberi, sıfatı ve beraberinde olacak şeyler.” (12 hadis)

21. “Deccâl’in sıfatı, Medine’nin O’na haram olması ve bir Mü’mini öldürüp diriltmesi hakkında.” (2 hadis)

22. Deccâl ile ilgili; “*O, Allah indinde daha kıymetsizdir.*” Hadisi hakkında. (2 hadis)

23. “Deccâl’in çıkması, Yeryüzünde kalacağı süre, İsâ’nın inmesi, Onu öldürmesi, hayır ve iman ehlinin dünyadan gitmesi, şerli insanların kalması ve putlara tapmaları, sûrun üflenmesi ve kabirde olanların yeniden dirilmesi.” (3 hadis)

24. “Cessâse olayı.” (5 hadis)

25. “Deccâl’e alakalı diğer hadisler.” (6 hadis)

26. “Herc (öldürme, fitne) devrinde ibadetin fazileti.” (1 hadis)

27. “Kıyametin yaklaşması hakkında.” (10 hadis)

28. “İki sûr arasındaki zaman hakkında”. (3 hadis)²⁵⁹

Tablo 1.3: Sahîh-î Müslim’de Fiten ve Eşrâtü’s-sâa Bâblarının Dağılımıyla İlgili Veriler

Bâb Başlığının Delalet Ettiği Konu	Toplam Bâb Sayısı	Toplam Hadis Sayısı
Kıyametin Yakınlığı ve Kıyametten Önce Gerçekleşecekler	15	81
Deccâl’in Çıkması, Sıfatı ve Beraberindekiler	9	47
Fitneden Sakındırma	3	9
Fitnenin Çıkacağı Yer	1	6

“*Deccâl’in Çıkması, Sıfatı ve Beraberindekiler*” konu başlığında tespit edilen 9 bâb ve 47 hadisin esasen “*Kıyametin Yakınlığı ve Kıyametten Önce Gerçekleşecekler*” başlığı altında da değerlendirilmesi mümkündür. Konunun önemine binaen yukarıdaki gibi tasnif uygun görülmüştür.

²⁵⁹ Müslim, “Fiten ve eşrâtü’s-sâa”, 1-143.

Müslim’de incelenen *Fiten* ve *Eşrâtü’s-sâa* isimli bölümde başlıksız bâb bulunmaz. Bu kapsamda *Fiten* ve *Eşrâtü’s-sâa* bölümünde 143 rivayet bulunduğu belirtilmişti. Fakat Müslim usul olarak hadisin içinde isnad ve lafız farklarını verir. Bu farklar yeni birer hadis kabul edilirse rivayet sayısı 294 şeklinde tespit edilir.

1.6. Ebû Dâvûd’un es-Sünen’inde Fiten Bölümü

Ebû Dâvûd eserinde daha önce bahsi geçen *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden biraz farklı metot izlemiştir. Üç bölüm halinde incelediği fiten ve melahîm konularına yine muhtelif bâblar altında yer vermiştir. *Fiten* adını verdiği bölüm içerisinde 7 bâb ve 39 hadis, *mehdî*’de 12 hadis ve *melahîm*’de ise 18 bâb altında 60 hadis kaydetmiştir. Yani toplam olarak fiten, melahîm ve mehdî bölümlerinde 111 hadisi kaydetmiştir.

Fiten bölümüne ait bâb başlıkları ve hadis sayıları şu şekildedir:

1. “Fitneler ve Alametleri.” (16 hadis)
2. “Fitneye Koşmaktan Nehiy.” (8 hadis)
3. “Dili Korumak.” (3 hadis)
4. “Fitne Zamanında Çölde Yaşamaya Ruhsat.” (1 hadis)
5. “Fitne Zamanında Savaşmaktan Nehiy.” (2 hadis)
6. “Mü’min Öldürmenin Büyük Günah Oluşu.” (7 hadis)
7. “Öldürmede Umulan Ecir (Bağışlanma) (2 hadis)

Mehdî bölümünde bâb başlığı yoktur. Konuya dair verilen rivayetler vardır. (12 hadis)

Melahîm bölümüne ait bâb başlıkları ve hadis sayıları şu şekildedir:

1. “Yüzüncü yılda Meydana Gelecek Olaylar.” (1 hadis)
2. “Rumlar ile Yapılacak Olan Savaşlar.” (2 hadis)
3. “Savaşın Emâreleri.” (1 hadis)
4. “Savaşların Arka Arkaya Olması.” (2 hadis)

5. “Milletlerin İslam’a Karşı (Savaşmak Adına) Birbirlerine Davetleri.” (1 hadis)
6. “Savaşlardan Sığınılacak Yer.” (3 hadis)
7. “Savaşlarda Fitnenin Kalkması.” (1 hadis)
8. “Türkleri ve Habeşleri (Savaşmak İçin) Tahrik Etmekten Nehiy.” (1 hadis)
9. “Türkler ile Harp.” (3 hadis)
10. “Basra Hakkında.” (3 hadis)
11. “Habeşleri Tahrikten Nehiy.” (1 hadis)
12. “Kıyamet Emâreleri.” (3 hadis)
13. “Fırat’ın Altın Olan Hazinelerinin Açığa Çıkması.” (2 hadis)
14. “Deccâl’in Çıkması.” (10 hadis)
15. “Cessâse’nin Haberi.” (4 hadis)
16. “İbn Sâid’in Haberi.” (7 hadis)
17. “(İyiliği) Emir ve (Kötülüğü) Nehiy.” (12 hadis)
18. “Kıyametin Kopması.” (3 hadis)²⁶⁰

²⁶⁰ Süleyman b. el-Eş’as b. İshak es-Sicistânî Ebû Davud, *Sünen-i Ebû Dâvud*, ed. thk. Şauyb Arnavut (Beyrut: Darü’r-risâletü’l-Alemiyye, 2009), “Kitâbü’l-Fiten”; “Kitâbü’l-Mehdî”; “Kitâbü’l-Melahîm”6/293-405. (No. 4239-4350).

Tablo 1.4: Ebû Dâvûd’un es-Sünen’inde “Fiten, Mehdî ve Melâhîm” Bâblarının Dağılımıyla İlgili Veriler

Kitap Başlığı	Toplam Bâb Sayısı	Toplam Hadis Sayısı
Fiten	7	39
Mehdî	-	12
Melahîm	18	60

Ebû Dâvûd’un es-*Sünen*’inde bâb başlıkları kısadır. Ancak çoğu zaman altındaki hadislerle beraber bâb başlığı açık bir mana ifade eder. Genellikle Musannif bâb başlıkları altında mümkün oldukça az hadise yer verir. Ebû Dâvûd “fakihlerin istidlal ettikleri ahkam hadislerini bir araya getirmeyi amaçlamıştır.”²⁶¹ Yani tertibinde öncelik fıkıhadır. Bu yönüyle de metodu Buhârî’ye benzetilir.²⁶² Fiten hadisleri üç başlık altında ele almasıyla çeşitli yönlerle temas eden rivayetleri tasnif etmek istediği düşünülmektedir. Fiten içerisinde geleceğin sarsıcı olayları hakkında uyarılarda bulunur. Melâhim ve Mehdî bölümlerinde ise rivayetler daha çok toplumsal bozulmalara sebebiyet verebilecekleri yönleriyle dikkat çeker. Böylece toplumda oluşması muhtemel bozulmalar, fitneler daha çıkmadan veya güçlenmeden halkı uyarmayı ve bilinçlendirmeyi amaçladığına inanılır. Çünkü konuyla irtibatlı bölümdeki toplam rivayetlerin çoğunluğu uyarma, sakındırma ve korumayla ilgilidir.

1.7. Tirmizî’nin el-Câmiu’s-Sâhîh’inde Fiten Bölümü

Tirmizî’nin *el-Câmiu’s-Sahîh* veya *Sünenü’t-Tirmizî* isimli eserinde; bölümleri “ebvâb” olarak isimlendirir.²⁶³ İncelemeyle irtibatlı olan *ebvâbu’l-fiten* 31 sayılı bölümde, 79 bâb halinde, 112 hadisi ihtiva etmektedir.

Fiten bölümüne ait bâb başlıkları ve hadis sayıları şu şekildedir:

²⁶¹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 115.

²⁶² Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 1/230.

²⁶³ İsmail Lütfi Çakan, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/124.

1. “Müslüman’ın Kanı Ancak Üç Durumdan Birisiyle Helal Olur.” (1 hadis)
2. “Canlarınız ve Mallarınız Birbiriniz İçin Haramdır.” (1 hadis)
3. “Müslüman Müslümana Korku Vermez.” (2 hadis)
4. “Müslüman Kardeşine Kişinin Silah Doğrultması.” (1 hadis)
5. “Kılıcı Kınsız Olarak Alıp Vermenin Yasaklanması.” (1 hadis)
6. “Sabah Namazını Kılan Allah’ın Himayesinde Olur.” (1 hadis)
7. “Cemaatin Gerekli Oluşu.” (3 hadis)
8. “Kötülük (İyilikle) Değiştirilmezse Azabın İneceği.” (1 hadis)
9. “İyiliği Emredip kötülükten Sakındırmanın Gereği.” (2 hadis)
10. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (Niyetle ilgili)
11. “Kötülüğün El, Dil ve Kalble Değiştirilmesi.” (1 hadis)
12. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (minh)²⁶⁴ (1 hadis) (gemideki iki toplum)
13. “*Cihadın En Üstünü Zalim İdareciye Karşı Hakkı Söylemektir*” hadisi (1 hadis)
14. “Rasulullah’ın (s.a.v.) Ümmeti Hakkında Üç Dileği.” (2 hadis)
15. “Fitne Dönemindeki Kişinin Davranışı Nasıldır.” (1 hadis)
16. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (dil kılıçtan keskin olur)
17. “Emanetin Kaldırılması.” (1 hadis)
18. “*Sizden Evvelkilerin Yollarına Tâbî Olacaksınız.*” (1 hadis)
19. “Yırtıcı Hayvanların Konuşması.” (1 hadis)
20. “Ay’ın İkiye Bölünüşü.” (1 hadis)
21. “Yere Batış Olayı.” (3 hadis)
22. “Güneşin Batıdan Doğması Olayı.” (1 hadis)
23. “Ye’cûc ve Me’cûc’ün Çıkması.” (1 hadis)

²⁶⁴ Çakan, “el-Câmiu’s-Sahîh”, 7/125.

24. “Mârikaların²⁶⁵ (Dinden Çıkmışların/Hâricîlerin) Niteliği.” (1 hadis)
25. “İşlerde Kayırmacılık” (2 hadis)
26. “Nebî’nin (s.a.v.) Kıyamete Kadar Olacaklardan Ashabına Haber Vermesi.” (1 hadis)
27. “Şam’da Olan.” (1 hadis)
28. “Benden Sonra Birbirinizin Boynunu Vurarak Kâfirliğe Dönmeyin” hadisi. (1 hadis)
29. “Fitne Olacaktır. O Olduğunda Oturan Ayaktakinden Hayırlıdır” hadisi. (1 hadis)
30. “Karanlık Gece Parçaları Gibi Olacak Karışıklıklar Olacak” hadisi (5 hadis)
31. “Herc (Öldürme) ve Herc Zamanı İbadet.” (2 hadis)
32. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (kılıçları bırakmakla ilgili)
33. “Fitne Dönemlerinde Tahtadan Kılıç Edinmek.” (2 hadis)
34. “Kıyamet Alametleri.” (1 hadis)
35. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (2 hadis) (yer yüzünde her yılın kendisinden sonra daha kötüsünün öncüsü olması ve kıyametin kopması hakkında)
36. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (yer yüzündeki altın ve hazinelerin ahvâli hakkında)
37. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (kıyametin kopmasından evvelki olayhakkında)
38. “Şekil Değiştirme ve Yere Batma Alametleri.” (3 hadis)

²⁶⁵ Ethem Ruhi Fıçlalı, “Hâriciler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/169.

39. “Rasulullah’ın (s.a.v.) “*Ben ve Kıyamet Şu İki Parmağın Yan yana Oluşu Gibi Gönderildim.*” Şehadet ve Orta Parmak Gibi (Yakınlık) hadisi.” (2 hadis)
40. “Türklerle Savaş.” (1 hadis)
41. “*Kisra Gittiğinde Başka Gelmez*” hadisi (1 hadis)
42. “*Hicaz Tarafından bir Ateş Çıkmadıkça Kıyamet Kopmaz*” hadisi. (2 hadis)
43. “*Yalancılar Çıkmadıkça Kıyamet Kopmaz*” hadisi. (1 hadis)
44. “Sakîf’ten Yalancı ve Acımazsız Kişi.” (1 hadis)
45. “Üçüncü Asır.” (2 hadis)
46. “Halifeler.” (1 hadis)
47. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (Kim Allah’ın yeryüzündeki sultanına ihanet ederse...)
48. “Hilâfet.” (2 hadis)
49. “*Kıyamete Kadar Halifelerin Kureyş’ten Olacağı*” hadis. (1 hadis)
50. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (Cehcâh isimli idareci)
51. “Delâlette olan ve Delâlete Düşüren İdareciler.” (1 hadis)
52. “Mehdî.” (2 hadis)
53. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (mehdi hakkında)
54. “Meryemoğlu İsa’nın (a.s) İnişi.” (1 hadis)
55. “Deccal.” (1 hadis)
56. “Deccalin Alametleri.” (2 hadis)
57. “Deccal Nerede Çıkacak.” (1 hadis)
58. “Deccalin Çıkma Alametleri.” (2 hadis)
59. “Deccalin Fitnesi.” (1 hadis)

60. “Deccalin Özellikleri.” (1 hadis)
61. “Deccal’in Medine’ye Giremeyeceği.” (2 hadis)
62. “Meryemoğlu İsa’nın (a.s) Deccali Öldürmesi.” (2 hadis)
63. “İbn Sayyâd Hakkında.” (4 hadis)
64. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (2 hadis) (bundan yüz sene sonra şu toprağın üstünde olan hiç kimse hayatta kalmayacak)
65. “Rüzgâra Sövmenin Yasak Edilmesi.” (1 hadis)
66. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (deccalin bazı alametleri hakkında)
67. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (müminin kendini küçük düşürmesi hakkında)
68. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (zalim de olsa mazlum da olsa din kardeşine yardım et)
69. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (insanların karakterine dair)
70. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (bazı nasihatler hakkında)
71. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (deniz gibi dalgalanacak fitne hakkında)
72. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (idarecilerle olan münasebet hakkında)
73. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (dini hakkında sabreden avucunda köz parçası tutan gibidir)
74. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (ümmetim kibirli kibirli yürüdüğü zaman)
75. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (başına bir kadın idareci geçiren millet felah bulmaz)
76. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (iyiler ve kötüler hakkında)

77. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (1 hadis) (idarecilerin iyileri ve kötöleri hakkında)

78. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (2 hadis) (idarecilerin durumları ile alakalı)

79. “Bu Bâb Başlıksızdır.” (3 hadis)²⁶⁶ (fitnelerin doğudan gelişi, ileride gelecek toplulukların dini hayatı ve siyah sancaklar hakkında)

Tablo 1.5: Tirmizî’nin el-Câmiu’s-Sahîh’inde Fiten Bablarının Dağılımıyla İlgili Veriler

Bâb Başlıklarının Delalet Ettiği Konu	Toplam Bâb Sayısı	Toplam Hadis Sayısı
Fitneden Sakındırma	14	17
İyiliği Emir Kötülükten Nehiy	5	6
Birlik Beraberlik	2	5
Fitne Dönemindeki Tutumlar	5	12
Kıyamet Alametleri	28	42
Başlık bulunmayan Bâblar	25	30

Tirmizî kitabındaki hadislerin sıhhat durumlarını açıklamıştır. Buna göre *Fiten ve Eşrâtü’s-sâa* bölümünde; sahih 7, sahih garib 3, hasen 11, hasen sahih 48, hasen garib 19, hasen sahih garib 11 ve garib 13 adet olmak üzere 112 hadis bulunmaktadır. Sahih ve hasen sahih olarak belirtilen 55 hadis vardır. Bölüm içerisinde 112 hadis düşünüldüğünde yaklaşık yarısı sıhhat açısından yüksek güvenilirliğe sahiptir. Kalan yarısı ise; senetlerindeki ravilerde oluşan sıhhat problemleri başta, değişik durumlardan dolayı daha zayıf sıhhatte kabul edilir.

²⁶⁶ Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu’l-Kebir Sünenü’t-Tirmizî* (Beyrut: Daru’l-Garbî İslamiyye, 1996), “Fiten”, 2157-2269.

Bölüm içerisindeki rivayetlerin tamamı, kıyamet alametlerinden başlayarak deccalin vasıflarına kadar olağan üstü hallerin anlatımını içerir. Sıhhatlilerden dolayı tümünü ret etmek mümkün değildir. Ancak içerdikleri dolaylı anlatımlar sebebiyle; rivayet olundukları halleriyle şerh edilmeden herkes tarafından kabulü zordur. Şayet teşbih ve temsil içeren rivayetler doğru şekilde tevil edilmezse pek çok problemin kaynağı anlayışlara temel olacağı düşünülmektedir.

1.8. İbn Mâce'nin es-Sünen'inde Fiten Bölümü

İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde de fiten rivayetlerinden mahsus müstakil bir bölüm bulunur.²⁶⁷ *Kitâbü'l-Fiten* 36. kitaptır. 36 bâb ve 173 hadis ile tasnif edilmiştir.

Fiten bölümüne ait bâb başlıkları ve hadis sayıları şu şekildedir:

1. “Lâ ilâhe illallah” Diyene Dokunmamak.” (4 hadis)
2. “Mü'min'in Malı ve Kanının Haram Oluşu.” (4 hadis)
3. “Başkasına Ait Malı Zorbalıkla Almanın Yasaklığı.” (4 hadis)
4. “Müslümana Sövmek Fısk, Onunla Harp Etmek Küfür” hadisi. (3 hadis)
5. “Benden Sonra Birbirinizin Boynunu Vurmakla Kâfirlere Benzemeyin” hadisi. (3 hadis)
6. “Müslümanlar, Allah Azze ve Celle'nin Zimmetindedir.” (3 hadis)
7. “Asabiyyet (Kavmiyetçilik).” (2 hadis)
8. “İslam'ın Büyük Topluluğu.” (1 hadis)
9. “Olacak Fitneler.” (6 hadis)
10. “Fitne Zamanında Dikkatli Olmak.” (6 hadis)
11. “İki Müslüman Kılıçlarıyla Karşılaştıklarında.” (4 hadis)
12. “Fitne Zamanında Dili Korumak.” (10 hadis)
13. “(Fitne Dönemlerinde) Uzlet.” (7 hadis)

²⁶⁷ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 120-123.

14. “Şüpheli Şeylerden Tereddüt Duymak.” (2 hadis)
15. “İslam Garip Başladı.” (3 hadis)
16. “Fitnelerden Selamette Olması Umulan Kimseler.” (2 hadis)
17. “Ümmetlerin Fırkalar Olarak Bölünmesi.” (4 hadis)
18. “Mal Fitnesi.” (3 hadis)
19. “Kadınlar Fitnesi.” (6 hadis)
20. “İyiliği Emrederek Kötülükten Sakındırmak.” (10 hadis)
21. Allah Teâlâ’nın: “*Ey İman Edenler! Siz Kendi Sorumluluklarınıza Dikkat Edin*” ayeti.²⁶⁸ (4 hadis)
22. “Cezalar.” (5 hadis)
23. “Belaya Karşı Sabretmek.” (12 hadis)
24. “Zamanın Zorluğu.” (5 hadis)
25. “Kıyamet Alametleri.” (8 hadis)
26. “Kur’an ve İlmin Zâyî (Yok Olması).” (5 hadis)
27. “Emanetin Zâyî (Yok Olması).” (2 hadis)
28. “Kıyametin Büyük Olan Alametleri.” (4 hadis)
29. “Yere Batma Olayı.” (4 hadis)
30. “Beydâ Askerleri.” (3 hadis)
31. “Dabbetü’l-Arz.” (2 hadis)
32. “Güneşin Batıdan Doğması.” (3 hadis)
33. “Deccal’in Fitnesi, Meryemoğlu İsa’nın (a.s) Ortaya Çıkması, Ye’cûc ve Me’cûc’ün Çıkışı.” (11 hadis)
34. “Mehdî’nin Çıkışı.” (7 hadis)

²⁶⁸ Mâide 5/105.

35. “Melâhîm.” (7 hadis)

36. “Türkler.” (4 hadis)²⁶⁹

Tablo 1.6: İbn Mâce’nin es-Sünen’inde Fiten Bâbların Dağılımıyla İlgili Veriler

Bâb Başlığının Delalet Ettiği Konu	Toplam Bâb Sayısı	Toplam Hadis Sayısı
Fitnelerden Sakındırma	14	65
Olacak Fitneler	4	15
Fitne Dönemindeki Tavır	6	33
Kıyamete Dair Alametler	12	60

İbn Mâce’nin *es-Sünen*’indeki fiten bölümünde genel olarak kıyamete dair büyük alametleri ve diğer alametleri beraber değerlendirmiştir. Toplumların bozulmasına sebebiyet veren anarşi, savaş ve kargaşalar, cehaletin artması ve ahlaken zafiyet olan durumları ele almıştır. Bununla beraber kıyamete ait büyük alametler kapsamında deccal, Ye’cûc Me’cûc ve mehdî gibi konulara değinmiştir. Tasnifte, özellikle hicri ikinci asırdan sonra tesiri görülen kıyamet beklentisinin İbn Mâce’ye de etkisi görülmektedir.²⁷⁰

1.9.Nesâî’nin es-Sünen’inde Fiten Bölümü

Kütüb-i sitte içerisinde bulunan Nesâî’nin *es-Sünen*’inde 51 kitap 2400 kadar bâb/konu ve alt başlık bulunduğu aktarılmıştır.²⁷¹ Nesâî *es-Sünen*’inde diğer müelliflerin değindiği gibi *fiten* bahsiyle ilgili müstakil bir bölüme yer vermez. Yöntem olarak bâb başlıklarında fikhî hükmü belirtir ve hükmü açıklayan hadisleri bâb altına kaydeder. Fıkıh konuları ihtiva etmesinden dolayı *fiten* kapsamındaki hadislere yer veren müstakil bir bölüm koymadığı düşünülür. Tertip olarak Müslim’in yolunu tercih eder. Bundan

²⁶⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen-i İbn Mâce* (Beyrut: Darü’-risâletü’l-Alemîyye, 2009), 5/"Kitabü'l-Fiten",36 (No.3927-4099).

²⁷⁰ Talat Sakallı, “Sünnetin Güncel Yorumu: Kıyamet Alâmetleri İle İlgili Hadislere Verilen Anlamlara Eleştirel Bir Bakış ve İlgili Hadislerin Anlaşılmasına Yönelik Farklı Bir Teklif”, *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü -Sempozyum-* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2008), 173-176.

²⁷¹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 118-120.

dolayı aynı hadisin farklı tariklerini de alır. Önce galatı, arkadan sahih olan hadisi kaydeder.²⁷²

1.10. Kütüb-i Sitte’de Fiten Hadislerin Sayısal Değerlendirmesi

Burada *Kütüb-i sitte*’deki sadece *fiten* bahisleriyle ilgili bölümler göz önüne alınarak tespit edilen hadisler üzerinden ulaşılan sonuçlar değerlendirilecektir. Aynı hadislerin başka bölümlerde tekrar edilmiş olmasına bakılmaksızın bu rakamlar tespit edilmiştir. İnceleme neticesinde ulaşılan istatistikî veriler tablo haline getirilmiştir. Çünkü zaman içerisinde *fiten* içeren rivayetlerdeki sayısal artış ile bölüm başlıklarına verilen isimler üzerinden konunun İslam alemine tesirleri anlaşılmak istenmektedir.

Tablo 1.7: Kütüb-i Sitte İçerisindeki Kitapların Bâbların Hadislerin Kendi Aralarındaki Oranları

Kütüb-i Sitte'de Olan Kitaplar	Kitab/Bölüm	Tüm Kitap/Bölüm İçinde Oranı %	Bab	Tüm Bab İçinde Oranı %	Hadis Sayısı Toplam	Tüm Hadisler İçinde Oranı %
Buhârî	97	0,0103	3889	0,0071	9802	0,009
<i>Kitâbü'l-Fiten</i>	1		28		89	
Müslim	54	0,0185	1322	0,0211	7275	0,0196
<i>Kitâbü'l-fiten ve eşrâtü's-sâa</i>	1		28		143	
Ebû Dâvûd	40	0,075	1889	0,0137	4800	0,0231
<i>Kitâbü'l-fiten, Kitâbü'l-mehdî, Kitâbü'l-melâhîm</i>	3		26		111	
Tirmzî	46	0,0217	2496	0,0316	3951	0,0283
<i>Kitâbü'l-fiten</i>	1		79		112	
İbn Mâce	37	0,027	1515	0,0237	4341	0,0398
<i>Kitâbü'l-fiten</i>	1		36		173	
Kütüb-i Sitte (Nesâî Hariç)	274	0,0255	11.111	0,0177	30.169	0,0208
<i>Kitâbü'l-fiten, Kitâbü'l-mehdî, Kitâbü'l-melâhîm</i>	7		197		628	

²⁷² Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 1/243-245.

Tespiti yapılan bilgiler tablolaştırılmıştır. **Tablo 1.7**'de amaçlanan gaye; fiten hadislerinin, şümüllü rivayet birikiminde bindelik değerler ile küçücük yekûn tuttuğuna vurgudur. Bu kadar az sayıdaki hadis rivayetlerinin ümmet arasında ne kadar büyük ayrılıkların sebebi olduğuna dikkat çekmektir. Tarihte Müslümanların birbirlerini tekfirine ve birbirleriyle harp etmesine kadar vardırılan ihtilaflar çoktur. İslam âleminin hadislere ulaşma noktasında çoğunlukla itibar ettiği *Kütüb-i sitte* içerisinde, fiten hadislerin kapladığı hacim en fazla binde 40'lar ile ifade edilen bir rakamdır. Verilen bindelik rakamlar rivayetleri tahfif maksadıyla değildir. Ümmet arasında asgari müşterekle ittifak edilen rivayetler, fiten hadislerde ihtilaf edilen konulardan çok fazladır. *Kütüb-i sitte*'deki diğer kitaplara bakmadan Sahîh-î Buhârî ve Sahîh-î Müslim içeriğindeki İman ve tevhid bölümlerinde bulunan hadislerin sayıları değerlendirildiğinde aynı kitap içeriğindeki ihtilaf edilen fiten hadislerden çokluğu daha iyi anlaşılabilir.²⁷³

Netice itibariyle **Tablo 1.7** içerisinde ki bilgiler şöyle ifade edilirse kast edilen daha net anlaşılabilir:

- Sahîh-î Buhârî'nin içeriğindeki tüm hadislerden binde 9'a karşılık gelen 89 hadis fiten bölümü altındadır.
- Sahîh-î Müslim'in içeriğindeki tüm hadislerden binde 19,6'ya karşılık gelen 143 hadis fiten ve eşrâtü's-sâa bölümü altındadır.
- Ebû Dâvûd'un es-Sünen'i içeriğindeki tüm hadislerden binde 23,1'e karşılık gelen 111 hadis fiten, mehdî, melâhîm bölümü altındadır.
- Tirmizî'nin es-sünen'i içeriğindeki tüm hadislerden binde 28,3'e karşılık gelen 112 hadis fiten bölümü altındadır.
- İbn Mâce'nin es-Sünen'i içeriğindeki tüm hadislerden binde 39,8'e karşılık gelen 173 hadis fiten bölümü altındadır.

²⁷³ Buhârî'nin İman ve Tevhid bölümlerinde sadece bölümlerdeki tekrarlarıyla beraber 242 hadis tespit edilmiştir. Müslim'de "Kitâbü'l-İman" bâbında 380 vardır. Sahîh-î Buhârî ve Sahîh-î Müslim'deki İman ve tevhid bâblarının içerdiği hadisler bile toplamda 622 adet ile Kütüb-i sitte içerisinde rivayet edilen fiten hadislerine neredeyse denk bir sayıdadır. Azlık ve çoklukla anlatılmak istenen budur.

- Kütüb-i sitte’de Nesâî’nin es-Sünen’ine ait 5761 hadisi çıktığımızda 30.169 hadis bulunmaktadır. Fiten, eşrâtü’s-sâa, mehdî, melâhîm bölümü altında yaklaşık binde 21’e karşılık gelen 628 hadis rivayeti bulunmaktadır.

Tarihsel olarak Hz. Peygamber’in vefatından uzaklaştıkça hadisler açısından “fiten” konusunda bir arayış, müellifler açısından “fitnelere karşı korunma ve erken ikaz” çabası çoğalmaktadır. Kronolojik olarak müelliflerin vefatları bunun doğruluğunu desteklemektedir.²⁷⁴ Bu durum eserler üzerinden ve sadece fiten bölümlerindeki hadisler baz alınarak ispat edilebilir. *Kütüb-i sitte* özelinde ilk Sahîh-i Buhârî ile, hadis tasnifinde binde 9 olarak başlayan fiten içeren rivayet yoğunluğu; 23 yıldan sonra Tirmizî’ye ulaştığında binde 30’a yaklaşmıştır. Bu ise bize neredeyse üç katından fazla bir artışın olduğunu göstermektedir.

İslam tarihinde yaşanan pek çok hâdisede insanlar, âlimlere yol göstermeleri için müracaat etmişlerdir. Müracaat edilen bu âlimler arasında; âbid ve sâlih kimliğiyle öne çıkan, sahih sünnet noktasında gayreti bariz olan ehli hadis âlimleri de sayılmaktadır.²⁷⁵ Fiten hadislerin musanniflerce sayısı artan bir tercihle kitaplara alınmasında duyulan ihtiyaç neticesinde sorulan sorulara cevap mahiyetinde eser sahiplerinin hadis kitaplarında hadis ve bâb tertibine özen gösterdikleridir.²⁷⁶

Bunun yanında bilinmesi gereken farklı görüşler vardır. İbn Hacer; tâbiûn devrinin sonlarına doğru âlimlerin farklı yerlere yerleşmesi, itikadı sapkınlık gösteren fırkaların halkın arasında kabul görmesi neticesinde eserlerin tedvin ve bâb tasnifinin başladığını aktarır.²⁷⁷ Fuat Sezgin, Sahîh-i Buhârî müellifinin eserinde bâb isimlerini kendinden evvelki hocalarından iktibas ettiğini belirtmiştir.²⁷⁸

²⁷⁴ Müelliflerin vefat tarihleri: Buhârî (ö. 256/870); Müslim (ö. 261/875); Ebû Davud (ö. 275/889); İbn Mâce (ö.273/887); Tirmizî (ö. 279/892) şeklindedir.

²⁷⁵ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 273.

²⁷⁶ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 261.

²⁷⁷ Ebü'l-Fadl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî* (Kahire: Matbaa-i Selefiyye, 1994), 4-5.

²⁷⁸ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 1105-108.

Zaman olarak Hz. Peygamber'den uzaklaştıkça insanlar yaşanan olumsuz hâdiselerin tesirleriyle kıyamet beklentisine yönelmektedir.²⁷⁹ Bu beklenti ise kaynaklarda kıyametin haberlerini ihtiva eden rivayetlere bakışı çoğaltmaktadır. İnsanlar anlamadıkları rivayetler hakkında sorular sorarlar. Bu durum yıllar içerisinde fiten rivayetler içeren bölümlere ve hadislerle hadis kitaplarında çokça yer verilmesine uygun düşmektedir.

Tarihi seyir içerisinde hadislerin sayısal olarak artışı muhakkaktır. Bu noktada fiten hadislerin sayısındaki artışı bu duruma bağlamak uygun düşebilir. Abbasiler devrindeki hadis sayısının Emevîler devrinden daha çok oluşu bunu destekler mahiyettedir.²⁸⁰ Fakat sıhhat açısından güvenilirliği ortada olan hadisler üzerinden bile insanların yaşadıkları devrin fitnelerini değerlendirmek adına bir çabaya girmeleri tezimizi destekler mahiyettedir.

İKİNCİ BÖLÜM

SAHÎH-İ BUHÂRÎ'NİN FİTEN BÖLÜMÜNDE TEŞBİH ve TEMSİL ÖRNEKLERİ

Bu bölüm iki alt başlık şeklinde hazırlanmıştır. Önce Sahîh-î Buhârî'nin fiten bölümündeki hadislerde tespiti yapılan teşbih ve temsiller incelenmiştir. Söz konusu hadislerle dair farklı kaynaklardaki değerlendirmelere yer verilmiştir. Sonrasında ise; teşbih ve temsil örneklerini çokça barındırmasından dolayı deccal ile alakalı fiten bölümündeki hadisler değerlendirilmiştir. Rivayetlerin teşbih ve temsil örneklerinde rivayetin tamamı aktarılmaya çalışılmıştır. Bazı uzun metinlerden dolayı söz konusu rivayetin sadece örnek içeren bölüm aktarıldı. Senet kısmı ravi isimlerine göre alındı.

2.1. FİTENEYE DAİR TEŞBİH ve TEMSİL ÖRNEKLERİ

Bu bölümde ele alınacak fiten hadisler, Kütüb-i sitte içeriğinde yer alan fiten bölümleriyle sınırlı olarak ele alınmıştır. İlk olarak; Fitneye Dair Teşbih ve Temsil

²⁷⁹ Sakallı, “Sünnetin Güncel Yorumu: Kıyamet Alâmetleri İle İlgili Hadislere Verilen Anlamlara Eleştirel Bir Bakış ve İlgili Hadislerin Anlaşılmasına Yönelik Farklı Bir Teklif”, 173-175.

²⁸⁰ Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarinine Yeniden Bakmak*, 59-61.

Örneklerinde fitne ile alakalı olarak değerlendirilen 74 rivayet içerisindeki teşbih ve temsil örnekleri dolaylı anlatım içermeleri sebebiyle ele alınmıştır.

Bölümün ikinci kısmında “Deccal Hakkındaki Rivayetlerde Teşbih ve Temsil Örnekleri” içerisinde, konuya dair 13 rivayetin tamamındaki teşbih ve temsil dolaylı anlatım üzerinden değerlendirilmiştir. Bu rivayetlerden deccal hakkındaki bilgilerin değerlendirilmesi ile bölüm tamamlanmıştır.

2.1.1. Fitnenin Yağmurun Tesirine Benzetilmesi

Abdürrezzak²⁸¹ - Ma'mer²⁸² - Zührî²⁸³ - Urve²⁸⁴ - Usâme ibn Zeyd²⁸⁵ tarikiyle nakledilen hadiste: *Hiz. Peygamber yüksek bir mevkiden Medine'nin yüksek çatılarına baktı da:*

“-Benim görmekte olduğum fitneleri görebiliyor musunuz?” diye sordu.

Sahabe:

-Hayır dediler. Allah Rasülü:

“-Şüphesiz ben evleriniz aralarına dökülen fitne muhitlerini, şiddetli yağın yağmur sellerinin açtığı oyuklar gibi (gözümle) görüyorum” buyurdu.²⁸⁶

Hadisin içerdiği, yağmurun tesirine benzetilen fitne, Medine'ye tahsisli gibi durmaktadır. Şârihler genelde bu durumun Hiz. Osman'ın şehit edilmesi sonucu Medine merkezli gelişen kargaşa ve fitne olaylarına hamlederler.²⁸⁷ Hiz. Peygamber'in “görür gibiyim” ifadesi ile fitne mahallerinin, yaşanılacak fitne ve kargaşanın neticelerini ifade etmektedir. Yine Hiz. Peygamber'in lisanıyla “görür gibiyim” ifadesindeki dolaylı

²⁸¹ Ebu Bekr Abdürrezzak b. Hemmâm b. Nâfi es-San'ânî (ö. 211/827), Yemenli muhaddis Tebeu't-Tâbiîndir.

²⁸² Ebu Urve Ma'mer Raşid el-Basrî es-San'ânî (ö. 153/770), Yemenli, tâbiîndendir.; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Siyerü 'âlâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 7/10.

²⁸³ Ebu Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/742), tâbiî; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/435.

²⁸⁴ Ebu Abdillâh Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm b. Huveylid el-Kureşî el-Esedî (ö. 94/713), Medineli meşhur yedi fakihten biridir tâbiîndir.

²⁸⁵ Ebu Muhammed Üsâme b. Zeyd b. Hârise el-Kelbî (ö. 54/674), Sahâbî.

²⁸⁶ Buhârî, “Fiten” 4 (No. 7060).

²⁸⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 27/15.

anlatımı; fitnenin cereyan ve tesirlerinin, bakan bir gözde temessül etmesi şeklinde değerlendirmek mümkündür.²⁸⁸

Bu hadis içerisinde fitnenin tesirleri, sanki suyun toprak yüzeyinde iz bırakmasına benzetilmektedir. Başka bir ifadeyle yağmurun yağmaya başlamasıyla açık havada duran her şeyin ıslandığı anlatılır. Bu ıslanma durumunda; büyük küçük, sert yumuşak, ağır hafif gibi sıfatları olsa bile her şeyin yağmurun tesirinden etkilendiği anlaşılabilir. Tesir itibarıyla yağmur sakınmayanlar üzerinde nasıl etki gösterirse; fitne de sonucundaki tesirlerden dolayı yağmura benzetilmektedir.

2.1.2. İlmin ve Cehaletin Kaldırılan Bir Eşyaya Benzetilmesi

Ömer b. Hafs²⁸⁹ - Hafs b. Gıyas²⁹⁰ - A'meş²⁹¹ - Şakîk²⁹² dedi ki:

Abdullah ibn Mesud²⁹³ ve Ebu Musa el-Eş'ârî²⁹⁴ oturdular birbirlerine hadis aktarıyorlardı. Ebu Musa: Peygamber (s.a.v.):

“Kıyametin evvelinde öyle günler vardır ki, onlarda ilim kaldırılır, cehalet yayılır, herc (öldürme) çoğalır” buyurdu, dedi.²⁹⁵

Bu hadis içeriğinde kaldırılacağından bahsedilen ilim hakkında ki ifadeden anlaşılan, insanlar arasında yaygın olarak bilinmeyeceği şeklindedir. Ayrıca ilmi sadece bilmek olarak değerlendirmeyip amel noktasında, alim vasıflıların noksanlıkları veya sayılarının çok az olabileceği şeklinde değerlendirmek mümkündür.²⁹⁶ Bununla beraber ilmi silsile yoluyla intikal ettirenlerin artık arkasında yetişmiş âlim bırakamaz olması, yahut kast edilen zamana yetişen âlimlerin öğrendiklerini unutması şeklinde

²⁸⁸ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 13/427-428.

²⁸⁹ Ömer b. Hafs (ö. 222/837), tebeu't-tâbiîndir.

²⁹⁰ Ebu Ömer Hafs. Gıyâs b. Talk en-Nehâî el-Ezdî (ö. 194/810), tebeu't-tâbiîndir; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/389.

²⁹¹ Ebu Muhammed Süleyman b. Mihrân el-Kûfî, (ö. 148/765), tâbiîn nesli hadis alimi; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/342.

²⁹² Ebu Vâil Şakîk b. Seleme el-Ezîdî (ö. 82/701), Kûfelidir, muhadram hadisçi ve sufîdir; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/96.

²⁹³ Abu Abdurrahman Abdullah b. Mes'ûd b. Gâfil b. Hanîb el-Hüzelî (ö. 32/652), ilk Müslümanlardan, aşere-i mübeşşireden, sahâbî; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/342-344.

²⁹⁴ Ebû Musa Abdullah b. Kays b. Süleyman el-Eş'ârî (ö. 42/662) fâkih sahâbî; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/105-116.

²⁹⁵ Buhârî, “Fiten”, 5 (No. 7064)

²⁹⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 27/17.

değerlendirenler vardır.²⁹⁷ Yani ilim kalplerden silinmeyle değil amel sahasında insanların daha isteksiz ve gayretsiz oluşlarıyla tesirini yitirecektir diye değerlendirmek mümkündür.

Bazı şarihler ise; bu hadiste kast edilen “*ilmin kaldırılması*” ifadesiyle; ilme olan rağbetin artık kalmayacağı ve dolayısıyla cehaletin bundan sebep insanlar arasında yaygınlaşmasını değerlendirmektedir.²⁹⁸

Bu hadis içerisinde ilim ve cehalet; bir eşya veya nesneye benzetilerek aktarılmıştır. Böylece insanların anlaması noktasında kolaylık ve idraklerinde kalıcı mana teşekkül ettirilmek istenmiş olabilir.

2.1.3. Fitne Zamanında Tarafgirliğin Temsilen Anlatımı

Ebü'l Yemân²⁹⁹ - Şuayb³⁰⁰ - Zührî - Ebu Seleme b. Abdurrahman³⁰¹ - Ebu Hureyre'den³⁰² naklettiğine göre; Allah Rasulü:

*“İlerde bazı fitneler olacaktır. Fitne zamanlarında oturan kişi, ayakta durandan hayırlıdır. Ayakta duran da yürüyenden hayırlıdır. Yürüyen de koşandan hayırlıdır. Fitneyi görmeğe çalışan onun şerrini görür. Her kim fitne vaktinde sığınacak yer bulursa oraya hemen sığınsın”*³⁰³ buyurdu.

Burada fitne zamanı kişinin aktif ve faal olmasına getirilen eleştiriden bahsedilmesi uygun düşer. Fitne zamanı tarafgirlik yapmak olarak kabul edilecek tüm hal ve tavırların yanlışlığı, oturan ve ayakta duranın hareketli olması, olaylara doğrudan müdahil olması üzerinden değerlendirilmektedir. Ancak tarafsızlık ve tepkinin en aza indirilmesi; zarûrât-ı dîniyenin kapsadığı şeylerin savunulmayacağı anlamına gelmez.

²⁹⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 27/19.

²⁹⁸ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 20/65.

²⁹⁹ Ebü'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi'el-Behrânî (ö. 222/837), muhaddis; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/472.

³⁰⁰ Ebu Bîşr Şu'ayb b. Dînar el-Ümevî el-Hımsî (ö. 162/779), hadis hafızı; Zehebî, *es-Siyer*, 7/187-192.

³⁰¹ Ebu Seleme b. Abdurrahman b. Avf el-Kureşî ez-Zührî (ö. 94/712), hadis hafızı, Medineli tâbiünden; Zehebî, *es-Siyer*, 4/287.

³⁰² Ebu Hüreyre Abdurrahman b. Sahre d-Devsî (ö. 58/678), en çok rivayette bulunan sahâbî; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1/108, 418; 3/167-169.

³⁰³ Buhârî, “Fiten”, 9 (No. 7081 ve 7082).

Âlimler Müslümanın fitne zamanı; can, mal, namus ve ailesini koruma gayretiyle yapacakları şeylerden mazur görüleceği üzerinde birleşmişlerdir.³⁰⁴

Hadiste geçen koşanlar, ayakta duranlar ve oturanlar tanımlamalarına farklı manalar verenler de mevcuttur. Koşanlar için, fitne ateşini körükleyen ve önderleri tanımlı yapılır. Yürüyenler, fitnenin sebeplerine menfi olarak katkı sunanlar ve hazırlayıcılarıdır. Oturanlar ise, gelişen olaylar karşısında ön almayıp fitne ateşinin sönmesi için gayreti olmayan pasif seyirciler şeklinde değerlendirmeler vardır.³⁰⁵

Bu tür haberleri sosyolojik tespit ve tahlil kapsamında değerlendirmek mümkündür. Benzer rivayetleri fitnelerden haber verme, sakındırma bütünlüğünde³⁰⁶ toplumların, değişim ve dönüşümü neticesinde nerelere savrulabileceğine dair öngörüler içermesiyle gayba dair haberler noktasında değerlendirmek mümkündür.³⁰⁷ Bazıları, fitneye dair bu rivayetleri Cemel ve Sıffın savaşlarındaki süreçler ile ilişkili kabul etmişlerdir.³⁰⁸

Siyasi tarafsızlıkla iktidar peşinde olanlar zaman içerisinde hadislerden kendilerine uygun düşenler veya düşmeyenler tasnifine girişmişlerdir. Bu tasnif telaşı kendilerinin haklılığını teyit amacı taşıdığı gibi rakip gördüklerini yermek ve etkilerini kırmaya yönelik çabalarla³⁰⁹ Bu tür tartışmalara en çok Hz. Ali ve Hz. Muaviye arasındaki durumdan³¹⁰ başlayarak; bu durumun neticeleriyle dolaylı olarak irtibat kurulan olaylarda bile şahit olmak mümkündür.³¹¹

Aslında toplumun terakkisi veya inkırazı yine ilk olarak toplumların kendi içlerindeki değişim ve dönüşümden beslenmektedir. Oluşan kargaşa zamanlarında toplumsal refleksin tam olarak nasıl olması gerektiğini değerlendiren bu tür hadisler genellikle fiten ve melâhîm türündeki bâblarda bulunmaktadır. Halkın içindeki kargaşaya, ehil olmayan yahut çözüm bulacak bir vizyonla yaklaşamayanlar olacaktır.

³⁰⁴ Aynî, *Umdetü'l kârî*, 27/30.

³⁰⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 27/34-36.

³⁰⁶ “Kıyametin evvelinde öyle günler vardır ki, onlarda ilim kaldırılır, cehalet yayılır, herc (öldürme) çoğalır.” Buhârî, “Fiten”, 5 (No. 7064)

³⁰⁷ Yaylalı, *Hz. Muhammed Dönemindeki Fitne Hadislerine Sosyolojik Bir Yaklaşım*, 101.

³⁰⁸ Kâmil Çakin, *Hadisin Güncel Problemleri* (Ankara: Motif Yayınları, 2004), 69.

³⁰⁹ Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 65-69.

³¹⁰ İrfan Aycan, *Saltanat Giden Yolda Muâviye bin Ebû Süfyan* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 10.

³¹¹ Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarinine Yeniden Bakmak*, 299-314.

Bu kimselerin kaosu önlemek adına iyi niyetli tavır ve tutumları sonuçları itibariyle her zaman iyi sonuçlanmayacaktır. Toplumların ifsadı sürecinde ıslah için idareci noktasında olanların veya ilim, sanat ve kanaat önderi³¹² şeklindeki karakterlerin müdahalesi beklenir. Fakat bilen bilmeyen herkesin olaylara yön verme çabasının yanlış olduğu unutulmamalıdır.³¹³

Sünnetin topluma şekil verirken ki hedeflerinden birisi de kargaşa ve fitne ortamlarının asgari düzeyde baskılanmasıdır. Koşma, ayakta durma ve oturma üzerinden fitne zamanındaki faaliyetler; toplumu çekip çeviren karizma sahibi kişileri daha çok alakadar ettiği değerlendirilir. Buna verilecek misaller vardır. En bilineni, Hz. Hasan'ın (ö.49/669) Hilafet noktasındaki tartışmalarda uzlaşmacı bir görev alıp Müslümanlar arasında üstlendiği rol ve bunun Hz. Peygamber tarafından önceden haber verildiğini aktaran rivayetlerdir.³¹⁴

Fitne zamanlarında harp etmemek niyetiyle, kılıçları köreltip tahtadan kılıç edinmek³¹⁵ zulüm ve kargaşa zamanlarında tenhalarda yaşamak, topluma karışmamak³¹⁶ fitne zamanlarında fitneden sakınmak kastıyla, ölünceye kadar bile olsa ağaç köklerini kemirerek yaşamak şekliyle³¹⁷ kaos ortamından sakındıran haberler vardır. Yani kısaca karmaşa zamanlarında tarafgirlik saikiyle haklılığını iddia ile toplumda fitnenin yaygınlaşmasına katkı sunmaktan uzak durulmalıdır. Müslüman toplum arasında fikir ve hareket birliğini, dünya ahiret algısını bozan tavırlara karşı dikkatli olunması tavsiye edilmiştir.³¹⁸

Hadis içerisinde insanın fiziksel aktivitesi üzerinden fitne zamanında en az aktif davrananın diğerlerine göre tedricen daha hayırlı olduğundan bahsedilir. Koşma, ayakta durma ve oturma üzerinden fitne zamanındaki faaliyetler temsilen aktarılmıştır.³¹⁹

³¹² Çakın, *Hadisin Güncel Problemleri*, 70.

³¹³ “Şüphesiz Allah ilmi insanlardan çekip alıvermez. Fakat âlimleri alır, onlarla beraber ilmi de kaldırır ve insanlar arasında bazı cahil önderler bırakır. Bunlar insanlara ilimleri olmadan fetva verirler; böylece hem kendileri yoldan çıkar ve hem de saptırırlar” Müslim, “İlim”, 14.

³¹⁴ Buhârî, “Fitne”, 20 (No. 7109).

³¹⁵ Tirmizi, “Fitne”, 33 (No. 2203).

³¹⁶ Buhârî, “Fitne”, 14 (No. 7088).

³¹⁷ Buhârî, “Fitne”, 11 (No. 7084).

³¹⁸ İsa Onay, “Toplumsal Şiddet Bağlamında Fitne Hadislerine İlişkin Bir Değerlendirme”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (15 Ocak 2020), 55-58.

³¹⁹ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 13/377-379.

2.1.4. Kalpten Alınan İmanın Ciltteki Su Kabarcığıyla Temsili

Muhammed ibn Kesîr³²⁰ - Süfyân es-Sevrî³²¹ - A'meş - Zeyd b. Vehb³²² - Huzeyfe b. Yeman'dan³²³ gelen rivayetle: Huzeyfe, Hz. Peygamber'in iki hâdiseden bahsettiğini söyledi.

-Bunlardan birini gördüm, diğerini görmeyi bekliyorum. Allah Rasulü bize:

“-Emanet adamın kalbinin derinliğine iner. Sonra onlar ilmi Kur'an-ı Kerimn alırlar. Sonra sünnetten öğrenirler” buyurdu.

Allah Rasulü bize emanetin geri kaldırıldığını haber verip şöyle buyurdu:

“-Kişi gece uykusunu uyur. Onun kalbinden emanet alınır. Emanetin izi bir beyazlık gibi kalır. Sonra o kişi yine uyurken emanetin kalanı alınır. Bunun izi de bir (su) kabarcık izi gibi kalır. Şöyleki ayağına düşürdüğü köz parçasının o yeri şişirip kabarcık olarak görmen gibidir. O kabarcıkta kalan bir şey olmaz zamanla. İnsanlar emaneti edâ etmek için sabahlarlar, fakat buna imkân bulamazlar. Falan oğulları içinde emin bir kimse var derler. Kâh birisi hakkında ‘ne akıllıdır o, ne zerafetli, ne sabırlı’ derler. Fakat o kimsenin kalbinde hardal tanesi kadar ima bulunmaz.”

Huzeyfe devamında:

-Öyle bir zamana denk geldim ki kimle alışveriş edeceğimden tasalanmazdım. O Müslümansa bana hıyanetten İslam onu men ederdi. Hristiyan ise, olduğu yerin idarecisi mâni olurdu. Bugün ben falan ve falandan başka kişiyle alışveriş edemez haldeyim.”³²⁴

Yukarıdaki rivayette; *“emanetin (imanın) insanların kalbinden alınacağından ve insanların artık kendileriyle alışveriş yapılmaya bile itimat edilmeyecek kadar bozulup güvenilmez olacağından”* bahsedilir. İlim yahut amel olarak tevil edilen *“emanet”* adlı

³²⁰ Muhammed ibn Kesîr (ö 223/838), muhaddis.

³²¹ Ebu Abdillâh Süfyân b. said b. Mesrûk es-Sevrî (ö. 161/778), kendi adıyla anılan mezhebin imamı, muhaddis; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/371-373.

³²² Ebu Süleyman Zeyd b. Vehb el-Cühenî el-Kûfî (ö. 83/702), muhadramundan; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/103.

³²³ Ebu Abdillâh Huzeyfe b. Huseyl b. Câbir el-Absî (ö. 36/656), Hz. Peygamber'in sırdaşı bilinen sahâbî; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 3/379-381.

³²⁴ Buhârî, “Fiten”, 13 (No. 7086).

kıymetin kalplerden alınacağı, ondan kalan eserin zaman içerisinde kaybolacağı, ciltteki yanıktan ötürü bir süreliğine bariz olan su kabarcığı şeklinde bahsedilir. Burada vücudun bütünlüğü baz alındığında ciltte görülen fakat vücuda fayda yahut zararı dokunmayan bir görsel olarak değerlendirilen kabarcığa benzetilen bir benzetme vardır. Bu durumdan ötürü, emanet kendisinden alınanların emanetten fayda göremeyeceği, varlığının tesirsiz bir şekilden ibaret kalacağı vurgulanmak istenmiştir. Yani imanlı olduğuna dair kişinin diliyle ikrarının kalbinde bir tesir oluşturmayacağı değerlendirilmiştir.³²⁵

Bırakın fitne zamanlarında feraset sahibi olmayı, günlük hayatın rutininde bile kendilerine itimat edilemeyen kişiler arasında kalan Müslümanın hali dolaylı anlatımla aktarılmaktadır. Bu halin engellenmesinin gerekliliğine vurgu yapılmakta, Müslümanların bu duruma düşmelerindeki endişe vurgulanmaktadır.

Günümüz itibariyle değişen çağda, gelişen teknolojik dönüşümle insanlar arasında karşılıklı güven üzerine kurulu olması gereken ticaret başta olmak üzere pek çok değer örselenmiştir. Güvensizlik ortamının yaptığı tahribatın yegâne ilacı yine, yeniden Müslümanlar arasında güven duygusunun sarsılmaz şekilde pekişmesidir. Güven ilkesi üzerinden beşerî ilişkilerini inşa edemeyen toplumlar zamanla inanç ve akidelerinde yaşanacak yozlaşmaya engel olamayabilir. Belki günümüzün derdi olamaya devam eden sekülerleşme bu güvensizlikten beslenmektedir.³²⁶

Bu hadiste kalpten “emanet” olarak bahsedilen imanın alınması aktarılır. Alınan imandan kalan izin; ciltteki hafif yanıktan oluşan fakat zararsız olan bir su kabarcığına benzetildiği görülmektedir. Buhârî kaydettiği bu rivayetle; fitnenin varacağı boyutları ve bu raddeye gelmeden tedbir almayı tavsiye edici olması noktasında müstakil “hayırsız ve değersiz insanlar arasında kalındığında” isimli bâbta tek hadis olarak ele almıştır.

³²⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 27/45-46.

³²⁶ Ekrem Bayat, “Sekülerizm Tehdidi Altında Müslüman Toplumun Yıpranan Değerleri ve Kur'an”, *Amasya İlahiyat Dergisi* 18 (30 Haziran 2022), 122-134.

2.1.5. Fitnenin Olduğu Tarafın Şeytanın Boynuzuna Benzetilmesi

Kuteybe ibn Saîd³²⁷ - Leys³²⁸ - Nâfi³²⁹ - Abdullah ibn Ömer'den³³⁰ rivayet edilen hadiste: “Allah Rasulü gündeğusuna yönelmiş vakitte iken:

“-*Dikkat edin! İyi bilin ki fitne şu taraftadır. Şeytanın boynuzunun doğduğu yerdedir*” buyururken işitmiştir.”³³¹

Teşbih yapılan kavram olarak; “şeytanın boynuzu” kelimesini hakiki manada ve mecâzî manada anlamak mümkündür. Hakiki manada anlayanlar kâfirler tam güneşin doğuş ve batış anlarında ibadet ederler. Şeytan kendi taraftarlarına güneşle beraber hareket ettiği vesvesesiyle tapınanlara ibadet hazzını hayal ettirir derler. Mecâzî manada anlayanlarsa bu vakitlerde şeytanın insana tesir ve tasallutunun arttığına hamlederler. Namazlarda fazilet yönüyle üstün olan sabah ve ikindi vakitlerinin ihmale veya tehire en çok açık zaman dilimlerinde bulunması bilinmektedir.³³² Bundan sebep, şeytanın inananları namazlarının tehiri veya acele edası noktasında aldatmasına işaret kabul ederler.³³³

“Karn” kelimesi için şârihler farklı değerlendirmelerde bulunmuştur. İbrahim Canan; “karn” boynuz manasına geldiği gibi, taraftar manasına geldiğini aktarır. Bununla beraber başın iki tarafı olarak değerlendirildiğinde ise, bakan göz için şeytanın güneşe nazır durduğu zaman dilimleri olan güneşin doğuş ve batış vakti için sanki güneşin iblisin başı üzerinden doğmasıyla o vakit secde edenlerin tıpkı şeytana secde yapmış gibi olacağını değerlendirir.³³⁴

“Doğu tarafı” ifadesini coğrafi yön olarak değerlendiren şârihlerden Herevî (ö. 244/858) ise; ümmet arasında fitne olarak kabul gören Cemel ve Sıffîn savaşlarının

³²⁷ Ebu Recâ' Kuteybe b. Saîd b. Cemîl es-Sekafî (ö. 240/855), hadis hafızı; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 97,107.

³²⁸ Ebü'l-Hâris el-Leys b. Sa'd b. Abdirrahman el-Fehmî (ö. 175/791), utlak müctehid , muhaddis; Zehebî, *es-Siyer*, 8/146.

³²⁹ Ebu Abdirrehman Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb el-Kureşî el-Adevî (ö. 73/693), Hz. Ömer'in oğlu, en çok rivayette bulunan sahaâbîden; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/142.

³³⁰ Ebu Abdirrahman Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb el-Kureşî el-Adevî (ö. 73/693), Hz. Ömer'in oğlu, en çok rivayette bulunan sahaâbîden; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/142.

³³¹ Buhârî, “Fiten”, 16 (No. 7093); “Menâkıb”, 5 (No. 3511).

³³² “İki serinlik namazını, sabah ve ikindiye kılan kimse cennete girer” Müslim, “Mesâcid”, 215.

³³³ Nevevî, *el-Minhâc*, 5/123-124.

³³⁴ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 20/84; Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 8/305-308.

Medine'nin konumuna göre doğu tarafında olmasını değerlendirirler. Dâvûdî (ö. 402/1011) ise hadisi gerçek manasıyla anlamayı önerir.³³⁵

Şah Veliyullah ise (ö. 1176/1762) Hz. Ali'nin vefatından sonrasında Irak ve Necid halkının dinden döneceğine işaret kabul eder.³³⁶ Deccal, Ye'cûc ve Me'cûc'ün ortaya çıkacağı cihetin doğu olmasından, Medine'nin doğusu olarak Irak istikametine işaret olduğu değerlendirilir.³³⁷

Bu hadiste Medine'ye göre coğrafi konumlar doğu istikameti kabul edilmiştir. Böylece gelecekte fitnelerin zuhur yeri olarak Medine şehrinin doğusu “şeytanın boynuzu” şeklinde temsil edilerek aktarılmıştır.

2.1.6. Fitnenin Deniz Dalgalarına Benzetilmesi

Ömer ibn Hafs ibn Gıyas³³⁸ – Hafs ibn Gıyas³³⁹ – A'meş – Şakîk - Huzeyfe'den³⁴⁰ işittiğine göre: Bizler Ömer'in yanında oturuyorduk. Bir ara Ömer:

-Hanginiz Hz. Peygamber'in fitne hakkındaki sözlerini ezberinde tutuyor? diye sordu.

Huzeyfe:

“-Kişinin ailesi, malı, evladı, komşusundan dolayı maruz kalacağı fitneler için; namaz, sadaka iyiliği emir ve kötülükten nehiy kefareti eder,” dedi.

Ömer, Huzeyfe'ye:

-Benim senden sorduklarım bunlar değil. Fakat Allah Rasulü'nün ‘denizin dalgalanması gibi dalgalanacak’ buyurduğunu soruyorum, dedi.

Huzeyfe, Ömer'e:

³³⁵ Aynî, *Umdetü'l kâri*, 20/84.

³³⁶ Refiye Öznîl Sarp, *Fitne ve Melâhim Edebiyatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, 2010), 37.

³³⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 27/54.

³³⁸ Ömer ibn Hafs ibn Gıyas (ö. 222/837); Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 276, 287, 304.

³³⁹ Ebu Ömer Hafs. Gıyâs b. Talk en-Nehâî el-Ezdî (ö. 194/810), tebeu't-tâbiîndir; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/389.

³⁴⁰ Ebu Abdillâh Huzeyfe b. Huseyl b. Câbir el-Absî (ö. 36/656), Hz. Peygamber'in sırdaşı bilinen sahâbî; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 3/379-381.

-Ey Müminlerin emiri! O fitneden senin üzerine bir korku yok.  o ile senin aranda kilitli bir kapı var, dedi.

Ömer, Huzeyfe'ye:

-Kapı kırılacak mı yoksa açılacak mı? diye sordu. Huzeyfe:

-Kırılacak, dedi. Ömer:

-Öyleyse ebedi olarak kilitlenmeyecek, dedi. Huzeyfe cevaben, ben

-Evet, dedim.

Şakık dedi ki: Biz Huzeyfe'ye:

-Ömer kapıyı biliyor muydu? şeklinde sorduk. Huzeyfe:

-Evet, tıpkı yarından evvel bu gecenin oluşu gibi,  sebebi tahdis ettiğim bir hadis, onda yalan yanlış bir şey yoktur, dedi.

Şakık: Biz Huzeyfe'ye 'kapı kim' diye sormadık. Mesrûk onu sordu:

-Kapı kimdir? diye. Huzeyfe'de:

-Ömer'dir, dedi.”

Aktarılan Huzeyfe'den Hz. Ömer'in sorduğ “deniz gibi dalgalanacak fitne” hakkındaki merfu hadiste³⁴¹ toplumun tamamına sirayet edecek olan fitneden bahsedilmektedir. Hz. Peygamber'in başka bir rivayette dört fitneyi saydıktan sonra beşincisi olarak; “Denizler gibi dalgalanacak fitne olacak. Bu fitne sırasında insanlar tıpkı akılsız hayvanlar gibi olacaktır” buyurduğ aktarılır.³⁴² Fitne, böylece kendisine gark olanı denizin ihata etmesi gibi temsil edilmiştir. Denize düşenlerin iradesi noktasında denizin sürükleme gücüne karşı, nasıl pasif ve etkisiz kalabileceklerine atıf vardır.

³⁴¹ Buhârî, “Fiten”, 17 (No. 7096); “Mevâkitu's-salât”, 4 (No. 525).; Müslim, “Fiten”, 17.

³⁴² Eb Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kfî İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 7/453.

Toplumda ortaya çıkacak bozulma ve kargaşanın kuşatıcılığıyla ilgili benzetme vardır. Çünkü bir toplumun içeriden çürümesi, tutuşması olarak değerlendirilen; karmaşa ve bozulma başladığında taraf olan olmayan herkesin bu ateşten etkileneceği kesindir.

2.1.7. Asayla İnsanları Yöneten Kimsenin Zorbaya Benzetilmesi

Abdülziz b. Abdullah³⁴³ – Süleyman b. Bilal³⁴⁴ – Sevr³⁴⁵ – Kays³⁴⁶ – Ebu Hureyre'den³⁴⁷ gelen tarikle rivayet olunduğuna göre;

“-Kahtanoğullarından bir adam çıkıp asasıyla insanları sevk ve idare etmedikçe kıyamet kopmayacaktır” buyrulmaktadır.³⁴⁸

Kurtûbî (ö. 671/1273), buradaki yönlendirme ve asa ile alakalı olarak Kahtanoğullarında bir kimsenin yahut bir topluluğun insanlara galebe gelmesini, insanların o duruma boyun eğip itaat etmelerini değerlendirir. Aynî (ö. 855/1451), bahse konu hadis hakkında ise; istibdat ile Kahtanoğullarından olan kimsenin insanlara tahakküm edeceğinden bahisle durumu hayvanların çoban önüne katılıp sürülmesi, terbiyesi ve güdülmesine benzetir.³⁴⁹

İnsanların zorbaya boyun eğmesinin Müslümanların zayıflamasından ve güç kaybetmelerinden bahsederek değerlendirenler vardır.³⁵⁰ İbrahim Canan ise; Kahtan'dan çıkacak şahsın mahiyetindeki ihtilafı aktarır. Adil yahut zalimliğinin meçhul oluşundan bahseder. Bazı âlimlerin, Mehdi'nin ardından çıkacak adil birisi olarak değerlendirdiğini aktarır. Sopa ile sevkî zorbalıktan kinaye olabileceğine vurgu yapar.³⁵¹

³⁴³ Abdülaziz b. Abdullah b. Uveys, muhaddis (ö. 228/843); Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 216, 271.

³⁴⁴ Abu Muhammed Süleyman b. Bilâl et-Teymî (ö. 172/788), hadis hafızı; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/420.

³⁴⁵ Sevr b. Yezîd (ö. 150/767); Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 246.

³⁴⁶ Kays İbn Ebu Hâzim (ö. 97/715), muhaddis, tâbiinden; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/67.

³⁴⁷ Ebu Abdurrahman b. Sahr ed-Devsî (ö. 58/678), en çok rivayette bulunan sahâbî; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/362.

³⁴⁸ Buhârî, “Fiten”, 23 (No. 7117); “Menâkıb”, 7 (No.3517).

³⁴⁹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 20/97.

³⁵⁰ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 27/89.

³⁵¹ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasari Tercüme ve Şerhi*, 14/334-335.

Kur'an-ı Kerim'de Peygamberlerin eşyaları olan asadan bahsedilmektedir.³⁵² Özellikle Hz. Musa'nın sihirbazların insanlarda akıl tutulması ve göz boyamasına karşın onların bu hallerine karşılık vermek amacıyla asa taşıması değerlendirilebilir. Hz. Peygamberin bir konu hakkında yere asasıyla çizgiler çizmesiyle bunu eğitim ve öğretimde kullanılan bir araç olarak değerlendirmekte mümkün görünmektedir.³⁵³ Ayrıca asanın hadisin ilk ve doğrudan muhatapları olan Arap toplumunda taşıdığı kıymeti, taşıyan kimse için bir olgunluk ve üstünlük nişanesi kabul edilmesi görülebilir.³⁵⁴

Bu hadiste idarecinin; zor ve zorbalıkla idare etmesi yönüyle, insanları “asa-sopa” ile yöneteceği temsilen aktarılmıştır. İnsanları yönetmekten kastın; orkestra şefinin sopasıyla müzik aletlerini kullananlara işareti manasında değerlendirmek sıg bir yaklaşım olabilir. Fakat yönetmek için zor kullanacağı manasını anlamak uygun düşmektedir.

2.1.8. Fitnenin Ateşe Benzetilmesi

Ebü'l-Yemân³⁵⁵ – Şuayb³⁵⁶ – Zuhri – Said b. Müseyyeb³⁵⁷: “Bana Ebu Hureyre haber verdi ki Allah Rasulü şöyle buyurmuştur:

“-Hicaz bölgesinde bir ateş çıkmadıkça kıyamet kopmaz. Bu ateş Busrâ'daki develerin boyunlarını aydınlatacaktır” demiştir.³⁵⁸

Busra olarak bahsedilen mekân Şam'ın 141 km. güneyinde yer alır. Bugün Havran da denilen tarihi bir kasabadır.³⁵⁹

İbn Hacer'in ifadesine göre Kurtubî (ö. 671/1272) hicri 654 yılında Medine'de volkanik bir patlamadan bahseder. “Bunun tesirleri Busra beldesinde aydınlık şeklinde

³⁵² Tâhâ 20/65-69; Kasas 28/30; Sebe 34/14.

³⁵³ Tirmizi, “Kıyamet”, 23 (No. 2456); İbn Mâce, “Zühd”, 27 (No. 4231).

³⁵⁴ Hasan Taşdelen, “Câhiz'in Diliyle Arap Kültür ve Edebiyatında ‘Asâ’”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (01 Haziran 2008), 14-16.

³⁵⁵ Ebü'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi'el-Behrânî (ö. 222/837), muhaddis; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/472.

³⁵⁶ Ebu Bişr Şu'ayb b. Dînar el-Ümevî el- Hımsî (ö. 162/779), hadis hafızı; Zehebî, *es-Siyer*, 7/187-192.

³⁵⁷ Ebu Muhammed Said b. el-Müseyyeb b. Hazn el-Kureşî el-Mahzûmî (ö. 94/173), Medineli Meşhur fakih; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/119.

³⁵⁸ Buhârî, “Fiten”, 24 (No. 7118).

³⁵⁹ Mustafa Fayda, “Busrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/470-472.

görülmüştür” der. Yine İbn Hacer, Nevevî’den bu ateşin tevâtüren meydana geldiğini nakleder ve hicri 654 yılındaki ateşin kast edildiğini kaydeder.³⁶⁰

Kast edilen bölgede çeşitli zamanlarda bu tarz ateşin çıktığı aktarılır. Ancak bundan sonra da çıkıp çıkmayacağı, Hz. Peygamber tarafından haber verilen ateşin bunlardan hangisine işaret ettiği kesin bilinemez durumdadır. Dolayısıyla kıyametten evvel bu ateşin çıkmasına tekraren rastlanması muhtemeldir.

Hadiste kast edilenin bir zahir ateş patlaması değil de belki insanları bir kanaat üzere toplayacak ve tüm insanlığı alakadar edecek farklı bir ateş olduğudur.³⁶¹ İbn Hacer buradaki ateşten kastın; “*Fırat nehrinin kıymetli bir altın hazinesi üzerine açılması yakındır. Kim orada hazır bulunursa ondan bir şey almasın*”³⁶² hadisindeki “*alma yasağıyla*” ilgili fitne ve harpten kaynaklı olabilir değerlendirmesini yapar.³⁶³

Bu hadiste fitne, yakıcılığı yönüyle yahut çok uzaklardan bile emareleri görülmesi sebebiyle bir ateşe benzetilmiş olabilir

2.1.9. Fırat Nehri’nin Altın Bir Hazine Üzerine Açılması:

Abdullah b. Said el-Kindî³⁶⁴ – Ukbe b. Hâlid³⁶⁵ – Ubeydullah³⁶⁶ – Hubeyb ibn Abdurrahman³⁶⁷ – Abdullah b. Ömer - Hafs b. Âsım³⁶⁸ - Ebu Hureyre’den gelen rivayetteki hadiste:

“*-Fırat nehrinin kıymetli bir altın hazinesi üzerine açılması yakındır. Kim orada hazır bulunursa ondan bir şey almasın*”³⁶⁹ buyrulur.

İbn Hacer temessül ettirilen hazineden almanın ümmet arasında fitneye sebep olabilecek, savaşlara yol açacak; altının basılmış altın para, altın külçe veya altın tozu

³⁶⁰ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 27/91.

³⁶¹ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 14/317-319.

³⁶² Buhârî, “Fiten”, 24 (No. 7119)

³⁶³ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 27/93.

³⁶⁴ Ebu Saîd Abdullah b. Saîd b. Husayn el Eşecc el-Kindî (ö. 257/871), hadis hafızı; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 221.

³⁶⁵ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 221.

³⁶⁶ Ubeydullah b. Musa el-Absî (ö. 213/828), muhaddis; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 66, 86.

³⁶⁷ Ulaşılan kaynaklardan yeterli açıklayıcı bilgi bulunamadı.

³⁶⁸ Ulaşılan kaynaklardan yeterli ve açıklayıcı bilgi bulunamadı.

³⁶⁹ Buhârî, “Fiten”, 24 (No. 7119).

olarak anlaşıla bileceğinden bahseder. Yine İbn Hacer, “altından bir dağ” ifadesiyle kesretten kinaye olduğunu değerlendirilir.³⁷⁰

Suyunun çekilmesi ile bir hazinenin ortaya çıkacağını değerlendirenler vardır.³⁷¹ Klasik şerhlerde bu hadis hakkında kelime tahlilleri üzerinden değerlendirmeler çoktur. Ancak temsile dair net bir anlatım şerhlerde görülmez. Daha çok günümüz araştırmacılarının temsil hakkında farklı çıkarımlarına rastlamak mümkündür.³⁷² Tarihsel süreçte pek çok medeniyete beşiklik etmesiyle çeşitli efsanelere sahip olan bu yöre kültür havzası yönüyle de çok büyük bir hazine barındırmaktadır.³⁷³

İbrahim Canan, Fırat’ın kıyısında son zamanda katliamlar olduğunu yahut Fırat’ın suyunun altın kıymetinde olacağını aktarır. Fırat’ın üzerinde inşa edilen barajların kazançlarının altın mesabesinde olacağını, petrol yatakları bulunabileceğini dolaylı anlatım olan bu hadisten çıkarmanın mümkün olduğunu değerlendirir.³⁷⁴

Tarih içerisinde tarım arazileri noktasında önemli bir sahadır bu nehrin havzası.³⁷⁵ Fırat’ın altından maden olarak altın rezervi bulunması, küresel ısınma ve kuraklık neticesinde suyun kıymetinin daha da artması, su kaynaklarına erişmek için, topraklarından Fırat’ın geçtiği ülkelerin veya komşu diğer ülkelerin siyasi ve askeri olarak mücadele etmesi şeklinde anlamak mümkündür.

Bu hadiste “altına” teşbih edilen şeyin, zuhur ettiğinde insanlar nazarında altının sahip olduğu kıymet ile eş değer bir hassası olacağı düşünülebilir. Yine bu teşbih ile kastın bir maden olabileceği gibi; bahsedilen coğrafyanın gelecekte “altın kıymetinde” bir toprak olacağı değerlendirilebilir.

³⁷⁰ İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, 27/93.

³⁷¹ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 24/213.

³⁷² Yusuf Ziya Keskin, “Fırat Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/1 (30 Haziran 2006), 1-11.

³⁷³ Oya Özsağ, “Fırat Havzası Efsaneleri”, *Erdem* 81 (17 Aralık 2021), 4.

³⁷⁴ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 14/335-336.

³⁷⁵ Metin Tuncel, “Fırat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/31.

2.1.10. Zamanın Yakınlaşması

Ebü'l-Yemân – Şuayb – Ebu'z-Zinâd³⁷⁶ - Abdürrahman³⁷⁷ - Ebu Hureyre'den nakille Hz. Peygamber uzunca bir hadiste kıyamet alametlerini saymaktadır. Bunların arasında:

“-Zaman birbirine yakınlaşıp gece gündüz bir olmadıkça kıyamet kopmayacaktır”³⁷⁸ şeklinde bir rivayet vardır. Bu hadisin içerisinde zaman³⁷⁹ kavramına delalet yönüyle iktiza eden gece ve gündüzün yakınlaşmasında teşbih kabul edilen anlatım vardır. Bu hadisin açıklanmasında zamanın bereketinin kalkması, kullanım açısından faydasının zail olmasından bahsedilir. Kıyamete yakın vakitler için ahir zaman³⁸⁰ tanımlaması yapılır. Bu zamanda insanların duçar olacakları fitne ve musibetler sebebiyle, akıl ve gönüllerinin bunlarla meşgul olmasından dolayı gece ve gündüzde yapılması gereken ibadetlere titizlik gösteremeyeceklerinden bahsedilir.³⁸¹

Hadisçilerin zaman olgusunu tarih içerisinde kıyamete doğru devam eden; kötüye doğru bir yolculuk olarak anladığı iddiaları bulunmaktadır.³⁸² Bu iddialar ışığında Hz. Peygamber'in irtihalini takiben başlayan her zaman dilimi, kendinden öncekine göre daha kötüye gebedir.

Günümüzde insanlar kapitalist çalışma yöntemlerinin esiri olmuş durumdadır. Daha çok tüketebilmek için daha çok üretip kazanç sağlamak neredeyse hayatın ana gayesi durumundadır. Bundan sebep sanayi devriminden itibaren dünya üzerinde vardiya usulü çalışan işletmeler ve fabrikalar gece gündüz kesintisiz faaliyet göstermektedir. İnsanın yaratılışına ve ilahi nizama uygun olan “**Sizin için geceyi örttü, uykuyu dinlenme hali kılan, gündüz vaktini ise bir diriliş ortamı yapan Allah'tır**”³⁸³ ayet vardır. Bu ayet ile mecbur olmadıkça ibadet zamanları hariç; gece istirahat, gündüz

³⁷⁶ Ebu Abdürrahman Ebü'z-zinâd Abdullah b. Zekvân el-Kureşî (ö. 130/748), hadis hafızı tabîinden; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/318.

³⁷⁷ Ebu Abdillâh Abdurrahman b. Huceyre el-Havlânî el-Mısırî (ö. 83/702), tabîinden; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/51.

³⁷⁸ Buhârî, “Fiten”, 25 (No. 7121).

³⁷⁹ İlhan Kutluer, “Zaman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/111-114.

³⁸⁰ Günay Tümer, “Âhir Zaman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44 Cilt (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 542-543.

³⁸¹ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 14/337.

³⁸² Nevzat Tartı, *Hadisçiler ve Tarih-Gerçeklik ve Gelecek Karşısında Hadisçilerin Romantik Tarih Tasavvuru* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 169-179.

³⁸³ Furkan 25/47.

ise maişet için çabalamak gerektiği anlatılmaktadır. Fakat gelişen teknoloji ile aydınlatılan mekanlarda zaman geçiren insanlar fizyolojik saatlerinin dengesini bozmaktadır. Ortaya çıkan bu hal, belki de kıyametin öncüllerinden bir durum olarak temsilen aktarılan haberler arasındadır.

Zamanın kısılmasıyla kast edilenin; kendi arzu ve heveslerine dalan insanlar açısından bir yılın bir ay, bir ayın bir hafta, haftanın gün ve günün saat şeklinde algılanmaya müsait hale gelebileceğidir. Ya da sadece gerçek manasıyla; dünyanın kendi etrafında tamamladığı yahut güneş etrafında yaptığı döngüyle oluşan zaman dilimlerinin artık değişik sebeplerden dolayı tamamen farklılaşacağıdır. Bu farklılaşma sonucunda yıl, ay ve gün olarak ifade edilen zaman algısının farklılaşacağı değerlendirilmektedir.

2.2. DECCAL HAKKINDAKİ RİVAYETLERDE TEŞBİH VE TEMSİL ÖRNEKLERİ

Bu başlık altında Sahîh-î Buhârî’de fiten bölümünde yer alan deccal, hakkındaki rivayetlerde teşbih ve temsil anlatımlarının zaman içerisinde nasıl anlaşıldığına değinilmiştir. Bunun yanı sıra günümüz anlayışı noktasında bazı değerlendirmelere yer verilmiştir.

Fiten bölümünde 26. ve 27. Bâblar deccalle ilgili rivayetleri içerir. Bunlardan ilki olan “deccalin zikri” bâb başlığı altında 10 rivayet yer alır. İkicisinde ise “Medine’ye deccal giremez” bâb başlığı altında üç rivayet bulunur. Buhârî’nin kitabına aldığı şekilde “deccalin zikri” bâbına “deccalle ilgili” manası vermek uygun düşmektedir. İçerdikleri teşbih ve temsiller incelenirken hadisler Sahîh-î Buhârî sırasına riayet edilerek dolaylı anlatım yönüyle değerlendirilmektedir.

2.2.1. Dağ Gibi Ekmek ve Nehir Gibi Suyula Teşbih

Müsedded³⁸⁴ – Yahya³⁸⁵ – İsmail³⁸⁶ - Kays³⁸⁷ – dedi ki: Muğire b. Şu'be'nin³⁸⁸:
“Hiç kimse deccal hakkında benden daha çok Rasulullah’a soru sormamıştır. Hz. Peygamber bana:

“-*Deccal sana zarar veremeyecek*” buyurdu. Arkasından ben:

-Deccalin eli altında dağ gibi ekmek ve nehir gibi su olacağını söylüyorlar dedim. Hz. Peygamber:

“-*Bu tür şeyler Allah’a çok kolaydır*” buyurdu.³⁸⁹

Aktarılan, deccalin göz boyamada ve insanları kandırma noktasında maharetli oluşundan dolayı “dağ gibi ekmek ve nehir gibi suya” malik oluşunun illüzyon şeklinde düşünülmesi gereken benzetme olduğudur. Böyle bir şeyin Allah dilerse mümkün olduğu, bu ve benzeri insanları aldatan şeylerin de yaratılması işinin Allah’a zor gelmediğinden bahsedilmektedir. Farklı hadislerde deccalin gözüyle alakalı olarak bir çeşit görme sorunu yaşadığı aktarılır. Bu eksikliğini gidermeye gücü yetmediği anlaşılmaktadır. Deccalin açıkça görülen bu eksikliğini iyileştirip kendinden uzaklaştıramadığı açıktır. Yoksa görünüşündeki çirkinlik/eksikliğine rağmen, insanlar arasında dehşet saçacak şekilde doğa üstü güce sahip olması düşünülemez.³⁹⁰

Aktarıldığı şekliyle “dağ gibi ekmek ve nehir gibi su” deccal indindeki güce malik oluşun, insanların güce ve güçlüye itaate meyletmesini akla getiri. Bu durumun müminler açısından iman zafiyetine yol açacağı düşünülebilir. Ancak durum Kadı İyaz’a (ö.544/1149) göre deccal tarafından icra edilen bu göz boyamanın beklenildiği

³⁸⁴ Ebül'l-Hasen Müsedded b. Müshred b. Müserbel e-Esedî el-Basrî (ö. 228/843), hadis hafızı; Zehebî, *es-Siyer*, 10591-595.

³⁸⁵ Ebu Zekeriyya Yahya b. Maîn b.Avn el-Mürri el-Bağdâdî (ö. 233/848), tasnif dönemi hhadis ve rical alimi; Zehebî, *es-Siyer*, 11/71,96.

³⁸⁶ İsmail. b. Ebân el Varrâk el-Ezdî (ö. 216/831), muhaddis; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 264.

³⁸⁷ Ebu Abdillâh Kays b. Ebu Hâzîm Avf b. Abdilvâris el-Kufî (ö. 97/715), muhaddis, tabîinden; Zehebî, *es-Siyer*, 4/198-202.

³⁸⁸ Ebu İsa Muğire b. Şu'be b. Abi Âmir b. Mes'ud es-Sekafî (ö.50/670), sahâbî; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/268-271.

³⁸⁹ Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7122).

³⁹⁰ Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani İbn Hacer, nşr. Taha Abdürrauf Sa'd- Mustafa Muhammed Hevari-Seyyid Muhammed Abdülmü'ti, *Fethu'l-bârîBi Şerhi Sâhihi'l-Buhârî* (Kahire: Matbaa-i selefiyye, 1978), 27/106.

gibi iman sahiplerini sapkınlığa düşürmesi değil de mümin olanlarda imanın pekişmesine, inanmayanların ise kalplerindeki marazın çoğalmasına sebep olduğudur.³⁹¹

Hadisin içerdiği temsili anlatım olan “dağlar kadar ekmek ve nehir gibi suyun” insanların gıdaya bağımlılığı, açlığa zafiyeti ile alakalı olduğu düşünülmektedir. Çünkü insanlar için güvenliklerini sağladıkları andan itibaren ikincil meseleleri beslenmeleri olarak öne çıkmaktadır. İbn Hacer değerlendirmesinde “dağlar gibi ekmek” tanımını bizzat ekmek değil de onun ham maddesi olan buğday şeklinde değerlendirir.³⁹² Yine, İbn Arabî (ö.638/1240) bu tarz deccalle ilgili “yanında dağ gibi ekmek ve nehir gibi su, cennet ve cehennem” ifadeleriyle anlatılmak istenenin tevil edilmesini önerir. Zaten bu kabilden anlatımların zahir manasıyla değerlendirilmeye elverişli olmadığını aktarmıştır.³⁹³

Bir hadiste deccalin hükümrانlığını kabul etmeyenlerin, malları ellerinden alınmak suretiyle açlık ve susuzluğa mahkûm olacağından bahsedilir. Ancak deccale tabi olanların bolluk ve müreffeh bir hayat süreceklerinden haber verilir.³⁹⁴ Küresel ölçekte düşünüldüğünde günümüz insanların gıdaya erişimde adaletli bir mekanizmaya sahip olmayışları malumdur.³⁹⁵ İnsanların yemeğe aşırı düşkünlüğü neticesinde şişmanlık (obezite), özellikle batı kültürünün hüküm sürdüğü coğrafya ve insan topluluklarında bir tür modern hastalık olarak ortaya çıkmıştır.

Deccalin insanları aldatmak için gıda üzerinden manipölasyonlar içerisine giren bir oluşumla irtibatlandırılması şahıs olarak değil de ahlak olarak deccalin tezahürüyle alakalı olduğu düşünülmektedir. 20. yüzyıl toplumlarının ahlak anlayışlarında insanları açlıkla terbiye etmek global ölçekte bir uygulama olarak görülmektedir. Bu kapsamda bir gücü yönetenlerin kendilerinden olmayanlara ve muhaliflerine karşı her zaman şefkati kuşanmaları elbette düşünülemez. Yapılan benzetmenin günümüz anlayışı çerçevesinde gıda ve temiz suya olan ihtiyaç üzerinden insanların bâtil inançlara yönlendirilebileceğidir.

³⁹¹ Aynî, *Umdetü'l kâri*, 20/102.

³⁹² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 27/107.

³⁹³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 27/108.

³⁹⁴ Müslim, “Fiten”, 110.

³⁹⁵ Tarım ve Orman Bakanlığı, “Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Müdürlüğü” (02.03.2022).

Afrika’da faaliyet yürüten Batılı kilise mensuplarının orada yaşayan insanların gıda ve suya olan ihtiyaçları üzerinden dinlerini değiştirmek adına yaptıkları misyonerlik çalışmaları ortadadır.³⁹⁶ Bu gıda ve suya erişimin, insanların din/dünya anlayışlarında ne kadar dönüşüme açık olduklarına örnek olarak verilebilir. Baskı ve zulümle güç toplayan deccal, kendini kabul etmeyen bir toplumu, ellerinden mallarını almak suretiyle kıtlık ve açlığa itebilir.³⁹⁷

2.2.2. Gözün Üzüm Salkımındaki Taneye Benzetilmesi

Musa b. İsmail³⁹⁸ - Vüheyb³⁹⁹ - Eyyub⁴⁰⁰ – Nâfi – İbn Ömer’den (ö. 73/693) Rasulullah’ın:

“-Deccalin sağ gözü şaşıdır, tıpkı onun gözü salkımından dışarıya fırlamış üzüm tanesi gibidir” buyurduğunu aktarır.⁴⁰¹

Hadis deccalin sağ gözüne dairdir. Gözü kör ve salkımdan dışarıya sarkan bir üzüm tanesi şeklinde olduğudur. Yine Sâhîh-i Buhârî’de geçen bir başka rivayette: “Allah kör (tek gözlü-şası) değildir. Dikkat edin Mesih-i deccalin sağ gözü kördür (şaşıdır). Onun gözü sanki salkımından sarkan üzüm tanesi gibidir”⁴⁰² ifadesiyle deccalin hakikate karşı şası baktığı, gerçeği örtmeye gizlemeye meyyal olduğu düşünülecek şekilde benzetme yapılmaktadır. Ayrıca Kurtubî mevcut rivayetler üzerinden deccalin iki gözünün de görme problemlili olduğunu, sağ gözünde görme yetisinin olmadığını, diğerinin ise perdeli, zor gören şekilde yaratıldığını aktarmaktadır.⁴⁰³ Arapça a’ver kelimesinin dikkat çeken başka bir anlamının “içinde asla hayır bulunmayan” kişi şeklinde kullanılması da ilginçtir.⁴⁰⁴

³⁹⁶ Erdal Aksoy, “Afrika’da Misyonerlik ve Sömürgecilik”, *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi* 1/1 (31 Aralık 2019), 46-52.

³⁹⁷ Şaban Döğen, *Mehdi ve Deccal* (İstanbul: Gençlik Yayınları, 2010), 82.

³⁹⁸ Musa b. İsmail et-Tabûzâkî Ebû Seleme (ö. 223/838); Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, 290.

³⁹⁹ Ebu Bekr Vüheyb b. Hâlid b. Aclân el-Basrî (ö. 165/781) muahddis; Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, 215.

⁴⁰⁰ Ebu Bekr Eyyub b.Ebî Temîme Keysân es-Sahtiyânî (ö. 131/749), hadis alimi, tâbiinden; Ebû’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl fî esmâi’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’ruf (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1983), 3/457.

⁴⁰¹ Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7123).

⁴⁰² Buhârî, “Ehâdis’i-enbiyâ”, 44 (No.3439).

⁴⁰³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *et-Tezkire bi ahvâli’l-mevtâ ve umûri’l-âhire* (Kahire: Müessesetü’l-Kütübî’s-Sekafiyye, 1986), 2/397/398.

⁴⁰⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 1/345.

Bu noktada farklı hadis kaynaklarına bakıldığında deccalin gözü hakkında değişiklik arz eden bilgiler bulunmaktadır. Bazı rivayetlerde hangi gözün olduğu belirtilmemiş “gözünün kör olduğu”⁴⁰⁵ şeklindeyken, bazılarında “deccalin sol gözü kördür”⁴⁰⁶ şeklinde açık ifade vardır. Müslim’de geçen başka bir hadiste ise; “deccalin sağ gözü kördür”⁴⁰⁷ şeklinde rivayet vardır. Ayrıca, “deccalin sağ gözü kördür rabbiniz ise kör değildir”⁴⁰⁸ rivayeti vardır.

Bu göz meselesinin tartışmalı bir durum olduğu düşünülebilir. Görme problemini fiziksel göz esas alarak anladığımızda, burada sağ veya sol gözü birbirine hamletmek uygunluk arz edebilir. Böylece rivayetler arası olduğu düşünülen tearuz giderilmiş olabilir. Körlüğü manevi bir anlayıştan dolayı ele almak gerekirse bunu, bâtıl olanda saplanıp kalmak, hak ve hakikati, tevhidi bilerek inkâr etmek şeklinde değerlendirmek mümkün olmaktadır.⁴⁰⁹ İmam Nevevî hadis içerisinde; “fakat rabbiniz kör değildir” şeklinde bir mukayese tarzına gitmenin deccalin fitnelerine inanan insanların belki de onu ilah kabul edebilecek kadar aldatmasına kanacakları düşüncesiyledir şeklinde açıklar.⁴¹⁰

Deccalin -herhangi bir- gözünde normal insanların bile ilk defada fark edebilecekleri derecede açık bir farkın, şekilsel bozukluğun vurgulanması göz boyayarak ortaya koyduğu harikulade hallerin aldatmaca olduğunun bilinmesine yönelik ikaz olduğu düşünülmektedir. Bu mukayesenin deccali tanımak adına feraset sahibi olmayıp diğer ilmi delillere vakıf olamayanlar için bile bir tespit imkânı sunduğu anlaşılabılır. “O kadar insanüstü meziyete sahibi birisi neden ilk intiba merci olan çehresindeki bu noksanlığı izale edemez?” sorusu hatıra gelmektedir. Böylece Hz. Peygamber’e dayandırılan bu haberlerde, deccalin başta ilahlık olmak üzere harikuladeliklerinin kuru bir iddia, bir safsata ve aldatmaca olduğuna Müslümanları koruma saikiyle uyarı, işaret vardır.⁴¹¹

⁴⁰⁵ Müslim, “Fiten”, 105.

⁴⁰⁶ Müslim, “Fiten”, 104.

⁴⁰⁷ Müslim, “Fiten”, 96.

⁴⁰⁸ Müslim, *Müslim*, “Fiten”, 100.

⁴⁰⁹ Nevevî, *el-Minhâc Şerh-i Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, 18/255.

⁴¹⁰ Nevevî, *el-Minhâc Şerh-i Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, 18/256.

⁴¹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 13/103.

Bazı âlimler, Allah ile deccalin mukayyesini doğru bulmazlar. Bu şekilde bilgiler içeren rivayetlerin senet yönüyle sağlamlığı var olsa bile bu durumun metin yönünden de geçerli kabul edilmesini gerektirmeyeceği görüşündedirler.⁴¹² Ebu Reyve (ö. 1970) bu yaklaşımı benimseyenlerdendir.

Said Nursî'ye göre “deccalin bir gözü kördür” sözüyle dikkatleri göze çekmek istenmektedir. Kâfir-i mutlak olmasından dolayı yalnız bu dünyayı göreceak akıbet ve ahireti görebilecek gözleri olmadığına işaret vardır” der.⁴¹³

Lafzî değerdendirme sonucu deccalin gözlerinden birisinde kusur olmasının muhakkak olduğunu değerdendirilebilir. Deccal gibi ilahlık iddiasında olan birisinin ilk ve öncelikli olarak kendisindeki kusuru gideremeyecek oluşu bir işaret kabul edilmelidir. Böylece kusurunun kendi iddialarını yalanlayan, boşa çıkaran en büyük delil olduğu düşünülür. Deccal kelimesinin manası olan göz boyamayla deccalin bu kusura rağmen aldatmaya, insanlarından bunu gördükleri halde akıl etmeyip aldanmaya yönelmeleri mefhum olarak uyum gösterir.

Anlatımlarla kast edilenlerin sembolik/dolaylı anlatım içermesinden dolayı; deccalin tanınmasına yönelik olarak vurgu olduğuna, Müslümanların dikkatini çekmeye matuf anlatımlar şeklinde değerdendirmek uygundur. Bu çerçevede, deccalin gözü ile alakalı olan bu rivayetin; gözün bakma ve görme ile alakası üzerinden hakka karşı umarsız ve kör olmak, hakikati inkara meyyal olmak, hakka itiraz etmek şeklinde mülahazası yerinde olacaktır.

2.2.3. Deccalin Zuhuruyla Depreme Benzetilen Şok Hali

Sa'd b. Hafs⁴¹⁴– Şeyban⁴¹⁵– Yahya– İshak b. Ebu Talha⁴¹⁶– Enes b. Mâlik'ten⁴¹⁷ aktarıldığına göre: Rasulullah:

⁴¹² Mahmud Ebu Reyve, *Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması* (İstanbul: Yeni Zaman Yayınları, 2013), 260.

⁴¹³ Nursi, *Şualar*, 499.

⁴¹⁴ Sa'd b. Hafs Ebu Muhammed b. El-Kûfî (ö. 210/826), muhaddis; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 296.

⁴¹⁵ Şeybân b. Abdurrahman b. Ebû Mu'âviye (ö. 164/781), meşhur hadisi tebeu't-tâbiinden; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/377.

⁴¹⁶ İshâk b. Abdullah b. Ebu Talha el-Ensârî (ö. 151/768), muhaddis, tebeu't-tâbiinden; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 264.

⁴¹⁷ Ebu Hamza Enes b. Malik b. Nadr el-Ensârî (ö. 93/711), sahâbî, en çok rivayette bulunanlardan; Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*,

“-Medine civarına deccal gelecek. Geldiğinde Medine üç defa sallanacak. Kâfir münafık kim varsa deccale doğru giderek şehri terk edecek” buyurdu.⁴¹⁸Müradif hadisler “Fezâilü’l-Medine”⁴¹⁹ ve “Tevhîd”⁴²⁰ bölümlerinde de zikredilmektedir.

Âynî (ö. 855/1451) sarsıntının şehrin halkına ızdırap ve endişe vereceğinden bahseder. Ancak bu ızdırap ve endişenin neticesinde sadece kâfir ve münafıklardan kadın ve erkekler olmak üzere hepsinin şehri terk edeceğinden, deccale doğru gideceğinden bahseder. Ayrıca Medine şehrinden ayrılan bu toplumun Rafıziler⁴²¹ olduğunu şeklinde bilgi vermiştir.⁴²²

Sarsıntının insanların imanını ortaya çıkarması, kâfir ve münafık kimselerin istisnasız deccalin tarafına doğru şehirden çıkmalarıyla alakalı yapılan benzetme kendine gelmek noktasında akıl karışıklığı yaşayanların bir tür sarsılması şeklinde değerlendirilebilir. Kararsızlık yaşayanların bir şokla içlerindeki ağır basan duygu ile asıl niyet ve duygularına denk gelecek şekil karar vermeleri temsilen dile getirilmiştir.

Bu hadis bağlamında İbn Sayyad’ın Hz. Peygamber zamanında Medine’de yaşamış olması önemlidir Hakkında deccale benzetilmesiyle irtibatlı hadisler bulunur.⁴²³ İbn Sayyad hakkındaki bu rivayetler ile incelediğimiz hadisin tearuz ediyor görünmeleri ilim sahalarında tartışılmıştır.⁴²⁴ Aslında çelişme olmadığı kanaati vardır. Çünkü deccal ile alakalı hallerin İbn Sayyad’da bulunması sahabenin dikkatini çekecek seviyededir. Hz. Peygamber bununla ilgili kuşku duyulmasını araştırmış olması “İbn Sayyad deccaldır” şeklinde yanlış anlamaya kapı açmıştır şeklinde değerlendirmeleri de göz önüne almak gerekir.⁴²⁵ Hatta Hz. Ömer Hz. Peygamber’inde huzurunda sahabe arasında İbn Sayyad’ın deccal oluşuna dair ettiği yemin vardır. Hz. Peygamber

thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415), 1/71-72.

⁴¹⁸ Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7124).

⁴¹⁹ Buhârî, “Fezâilü’l-Medine”, 9 (No. 1881).

⁴²⁰ Buhârî, “Tevhid”, 31 (No. 7473).

⁴²¹ İlk olarak Şia arasında imamet ve mehdi konusunda yaşanan ayrılıktan dolayı h.114 yılında Ca’fer es- Sâdık’a bağlanalarla alakalı olarak ortaya atılmış bir isimdir. Ancak sonraları Şia mensubu, Osmanlı düşmanı, İran’lı kızılbaş topluluklar için kullanılır olmuştur. İnanç itibarıyla İslam akidesi dışında klanlar olarak değerlendirilmiştir. Bk. DİA Râfıziler.

⁴²² Aynî, *Umdetü’l kâri*, 24/216.

⁴²³ Müslim, “Fiten”, 94.

⁴²⁴ Muhammed Gazali, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebvî Sünnet* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2016), 177-180.

⁴²⁵ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 14/301.

huzurunda, ümmetini dikkatli olmaları noktasında tembihlediği deccal gibi bir konuda, Hz. Ömer gibi bir sahabenin yeminine sessiz kalmış⁴²⁶ açıkça tekzip yahut tasdik etmemiştir. Hz. Ömer'in onun boynunu vurmak istemesine Hz. Peygamber cevaben; *“Eğer bu deccal ise, sen ona hükmetmeye görevli değilsin, şayet o deccal değil ise onu öldürmende senin için bir hayır ve fayda yok”* buyurmuştur.⁴²⁷

Bu “Medine’ye deccallin giremeyeceği” ile “İbn Sayyad” hadislerinin anlaşılmasının tartışmalı olması, rivayetlerin teşbih içermesi, tevilin gerekli olmasındandır. Tearuz eden hadislerdeki ravilerin aktarılan rivayetleri ya ilk kaynaktan duydukları zaman yahut senedindeki raviler açısından bakıldığında ise, hadisi aldıkları hocalarının anlama ve aktarmada hatalar yapmış olabilecekleri akla gelebilir. Deccalin kimliği hakkında Hz. Peygamber’e açık bir vahiy gelmemiş ancak vasıflarıyla ilgili bilgiler aktarılmış olması, fitneye karşı her zaman uyanık bulunmayı şuur ve idrake uymayan işler ve fillerin müsebbiplerini tetkik etmeyi telkin ediyor manasında değerlendirilmiştir.⁴²⁸

2.2.4. Medine Şehri Girişlerinin Yedi Kapıya Benzetilmesi

Abdülaziz b. Abdullah – İbrahim b. Sa’d⁴²⁹ – Sa’d b. İbrahim⁴³⁰ – İbrahim b. Abdurrahman⁴³¹ – Ebu Bekre⁴³² Rasulullah’ın:

“-Medine’ye mesih deccalin korkusu giremez. O günlerde Medine’nin yedi kapısı olacak, her kapıda iki melek bulunacak” buyurduğunu aktarır.⁴³³

Bölümün dördüncü ve beşinci hadisleri Medine’ye deccalin kendisinin hatta korkusunun bile giremeyeceği, çünkü yedi kapısı bulunan şehrin her kapısında iki meleğin bulunmasından haber verir. Aynı hadis Sahîh-i Buhârî’de “Fezâilü’l-Medine”

⁴²⁶ Mustafa Çağrı, “İbn Sayyad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/305-306.

⁴²⁷ Buhârî, “Cihad”, 178 (No. 3055).

⁴²⁸ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 14/302.

⁴²⁹ Ebu İshâk İbrahim b. Sa’d b. İbrahim ez-Zührî (ö. 183/799), hadis hafızı; Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, 216.

⁴³⁰ Sa’d b. İbrahim ez-Zührî (ö. 125/742), tâbiinden, hadisçi; Ebü’l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü’l-tehzib* (Kahire: Dârü’l-Kitâbi’l-İslâmiyye, 1993), 3/453.

⁴³¹ İbrahim b. Abdurrahman; Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, 238.

⁴³² Ebu Bekre Nüfey’ b. Mesrûh es-Sekâfî (ö. 51/671), sahâbi; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/571-572.

⁴³³ Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7125-7126).

bölümünde dokuzuncu bâb olan “Deccal Medine’ye Giremez”de geçmektedir.⁴³⁴ Ayrıca “‘et-Tıbb” bölümünde deccalin Medine’ye giremeyeceği haberinden bahseden rivayet vardır.⁴³⁵ Fakat zaman içerisinde değişen ve gelişen Medine şehri coğrafi olarak yedi kapıya sahip değildir. Kaldı ki giriş yapmak isteyenler için daha fazla giriş noktası tespit etmek mümkündür. Öyleyse burada kast edilen tüm girişleri ile alakalı bir benzetmedir. Ayrıca “kapı” ile ifade edilen girişlerden Medine şehrinin etrafı ihata edilmiş bir kaleye benzetildiği düşünülmektedir.

Hiz. Peygamber’in haber vermesiyle Medine şehrinin şeref ve kıymetinden ötürü deccalden ve fitnesinden korunmuş olduğu anlaşılmaktadır. Aktarılan “yedi kapısının” olacağı bilgisi kesretten kinaye olarak “bütün girişlerinde elinde kılıçla melek duracağı” şeklinde anlamak mümkündür. Benzer bir hadiste “*Kim hakkı olmadığı halde başkasına ait bir toprak parçasını gasp ederse kıyamet günü o yerin yedi kat toprağı o kişinin sırtına yüklenir,*” şeklinde haber verilen “yedi kat” ile anlatılmak istenenin çokluk manasında olduğudur. “Yedi kapı” ile anlatılmak istenenin çokluk olduğu değerlendirilmektedir.⁴³⁶

İbrahim Canan, Medine şehrinin izzet ve şerefinden bahisle; “taybe” kelimesiyle sıfatlanmasının maddi manevi kirlerden korunma, kirlerden arınmış olma manasıyla kabul ederek Medine şehrine bu ismin verilmiş olmasına vurgu yapar. Mazisinde Hiz. Peygamber’i müşriklere karşı savunan belde olmasından (savunmayı yapan Medine ahalisi kastedilmektedir) dolayı gelecekte mükafat nev’inden hem coğrafi hem de üzerinde meskûn bulunanların şirk ve deccal fitnesine karşı korunması olarak aktarır.⁴³⁷ İslam’ın beşiği ve intişarında merkez olan Medine’nin böyle izzetle korunması, sahip olduğu ayrıcalığa delalettir.

Deccal kısa bir sürede Mekke ve Medine dışında tüm beldeleri dolaşabilecektir. Hadiste istisna ile belirtilen durumun deccalin bizzat olmasa bile yaydığı fikirlerin yahut etkilerinin dünya üzerinde ulaşmadık yer bırakmayacak seviyede şümüllü olduğu düşünülmektedir. Hiz. Peygamber deccalin yer yüzündeki seyahati hakkında; “*önüne*

⁴³⁴ Buhârî, "Fezâilü'l-Medine", 9 (No.1879).

⁴³⁵ "Medine'ye deccal mesih ve taun girmez." Buhârî, "Kitâbu't-tıbb", 30 (No. 5731).

⁴³⁶ Sancaklı, “Hadislerin Doğru Yorumlanmasında Hiz. Peygamber’in Dolaylı Anlatım Üslubunun Analizinin Önemi”, 34.

⁴³⁷ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 14/294.

yağmur yüklü bulutu katan rüzgâr gibi” olacağından haber vermektedir.⁴³⁸ Şarihlerin günümüz teknolojik gelişmelerine şahit olsalardı rivayetlerde haberi verilen deccalin bu seyahatini akla yatkın görecekları düşünölmektedir. Çünkü internet, radyo-televizyon ve teknolojinin sağladığı diğér imkanlar ile dünya üzerinde insanlara ulaştırmak istenilen mesaj, ses ve görüntü olarak kolayca iletilebilmektedir. Şerhlerin yazım döneminde bugünkü imkân ve teknolojik durumlar olmadığından dolayı, yapılan yorumların lafzî olduğu değérlendirilmelidir.

2.2.5. Deccalin Tek Gözüyle Alakalı Yapılan Benzetme

Abdölaziz b. Abdullah – İbrahim b. Sa’d - Salih⁴³⁹ – İbn Şihâb⁴⁴⁰ – Sâlim b. Abdullah⁴⁴¹ – İbn Ömer (ö. 73/693) dedi ki: Rasulullah insanların arasında ayağa kalktı. Allah’a layıkıyla senâ etti. Sonra deccalden bahsetti. Buyurdu ki:

“-Muhakkak ki sizi korkutuyorum. Peygamberlerden her biri mutlaka ümmetini deccal hakkında korkutmuştur. Fakat ben sizlere onun hakkında hiçbir Peygamberin ümmetlerine söylemediği bir özelliğı söyleyeceğim; deccal (kördür) şaşısıdır. Allah ise şaşısı (kör) değildir” dedi.⁴⁴²

Bölümün altıncı hadisi; tüm peygamberlerin ümmetlerini deccal konusunda korkuttuğu/uyardığı ile alakalıdır. Ancak Hz. Peygamber diğér peygamberlerin haber vermediğı ve deccale ait olan bir özellikten; kör olduğundan bahsetmekte, Allah’ın ise kör olmadığını belirtmektedir. Görme özörlü göz anlatımı teşbih ve temsil içerdığı düşünölsürse, hakikate, tevhide ve hakka karşı tahfif, tahkir tavrı takınmak olarak anlaşılmaktadır. Bu hak ve hakikate karşı tavrın inkardan beslendiğı, küfür ile temayüz ettiğı anlaşılabılır. Bahse konu daha evvelki rivayette işlendiğinden aynı değérlendirmeler bu hadis içinde geçerli kabul edilebilir.

Hz. Nuh’tan itibaren tüm peygamberlerin ümmetlerini deccal fitnesiyle korkutmasının sebebini uyarmak, hazırlamak ve korumak şeklinde olduğunu aktarır

⁴³⁸ Müslim, “Fiten”, 20.

⁴³⁹ Salih b. Keysan el-Medenî (ö. 130/747), tâbiündendir; Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, 243, 275, 297.

⁴⁴⁰ Ebu Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/742), tâbiü; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 7/435.

⁴⁴¹ Ebu Ömer Sâlim b. Abdillâh b. Ömer b. el-Hattâb el-Kureşî el-Adevî el-Medenî (ö. 106/725), Medineli, tâbiünden; Mizzî, *Tehzibü’l-Kemâl*, 3/145.

⁴⁴² Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7127).

İbnu'l-Arabî (ö. 543/1148).⁴⁴³ Hz. Peygamberin ahir zamanda gelmiş olmasıyla bu uyarının şiddeti doğru orantılıdır. Hz. Peygamber'in: *"Allah'ım cimrilikten sana sığınırım. Korkaklıktan sana sığınırım, ömrün en değersizine döndürülmekten de sana sığınırım. Dünya fitnesinden yani deccal fitnesinden de sana sığınırım. Kabir azabından da sana sığınırım"* şeklinde duayı ashabına tavsiye etmesi⁴⁴⁴ buna delillerdendir. Ayrıca Hz. Peygamber'in var olmayan, abes bir hayalden, heyuladan sakınması, bu sakınmayı şahsen yaptığı gibi ashaba da tavsiye etmesi akla muhal ve nübüvveti tearuz halini ortaya çıkaracaktır. Buradan hareketle bu hadis ve müradiflerinin deccal fitnesinin hadis açısından delili kabul edilmesi gereklidir.

2.2.6. Deccalin İbn Katan'a Benzetilmesi

Yahya b. Bukeyr⁴⁴⁵ - Leys - Ukayl⁴⁴⁶ – Şihab - Sâlim– İbn Ömer tarafından nakledilen bir hadiste Rasullulah:

"-Uyumuştum, (rüyamda) Kabe'yi tavaf ediyordum. O anda esmer, saçları düz, salıverilmiş birini gördüm. Başı su döker yahut akıtır vaziyetteydi. Ordakilere:

-Bu kim? diye sordum. Onlar:

-Meryem'in oğlu, dediler.

Sonra ben ona yöneldim. Bu arada kırmızı yüzlü, uzun boylu, saç kıvrık, sağ gözü özürlü, öyle ki gözü salkımından taşan iri bir üzüm tanesi gibi bir adam gördüm. Kim olduğunu sordum.

-Bu deccaldır, dediler. İnsanlar arasında ona (deccale) benzerlikte en yakın İbn Katan'dır. Bu kişi Huzâa kabilesinden bir adamdı." Buyurmuştur.

Bölümün yedinci hadisi deccal hakkında fiziksel bilgilerin aktarılmasını içerir. Hz. Peygamber'in lisanından aktarılan fiziksel vasıflar kapsamında: kırmızı yüzlü, uzunca boylu,⁴⁴⁷ kıvrık saçlı,⁴⁴⁸ sağ gözü dışa doğru pörtlek bir adam gördüğünü ve

⁴⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 27/110.

⁴⁴⁴ Buhârî, "Kitabu'd-daavat", 78 (No. 6365).

⁴⁴⁵ Yahya b. Abdillâh b. Bukeyr el-Kureşî (ö. 231/846), hadisçi; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 259, 307.

⁴⁴⁶ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 255.

⁴⁴⁷ Müslim, "İman", 277.

⁴⁴⁸ Müslim, "Fiten", 20.

yanındakilere sorduğunda bunun deccal olduğunun haber verildiğini anlatır. Hz. Peygamber bu tarif edilen fiziksel özelliklere en yakın kişi olarak Huzâa kabilesinden İbn Katan'dır diyerek tarifini tamam eder.

Müradif mana içeren ancak Huâza kabilesindeki İbn Katan'a benzerliği hakkında bilgi içermeyen, Meryem oğlu hakkında da iki adama yahut “*iki adamın omuzlarına dayanarak tavaf ediyordu*” ifadeleriyle farklılık arz eden başka bir rivayet yine Sahîh-i Buhârî'de geçmektedir.⁴⁴⁹ Deccalin saçı hakkındaki kelimeler ayrıca garîbü'l-hadis ilmi çerçevesinde İbn Kuteybe ve farklı âlimler tarafından ele alınmış, incelenmiştir.⁴⁵⁰

Bu hadis, anlaşıldığı gibi dolaylı anlatım içermeyen doğrudan fiziksel bir benzetmeyle deccalin tarifi şeklinde gelmektedir. Deccal hakkında bazı zaman ve durumlardan dolayı “bir şahıs değil sistemdir” şeklindeki söylemlerin tartışmaya açıldığı bir anlatım içermektedir.⁴⁵¹ İleride deccalin teknolojik olan, insan eliyle meydana getirilen, kullanım amacının iyilik yahut kötülük olarak farklılığını kullanan kimsenin iradesinden alan sürekli işlev ve donanımı geliştirilen bazı cihazlara benzetilmesine örnekler aktarılacaktır.

2.2.7. Deccalin Fitneye Benzetilmesi

Abdülaziz b. Abdullah – İbrahim b. Sa'd – Salih – İbn Şihab - Urve tarikiyle gelen bir rivayette *Aişe'nin*⁴⁵²:

“Ben işittim Allah Rasulu namazları içinde deccal fitnesinden Allah'a sığınır,” dediği nakledilmektedir.

Bu hadiste, Hz. Peygamber'in “deccal fitnesinden sakınarak Allah'a sığındığı” aktarılır. Hadisin mana yönüyle müradifleri Sahîh-i Buhârî'de⁴⁵³ bulunmaktadır. Benzetmenin açık olarak Allah'a sığınılan bir fitne olan deccaldan bahsetmesiyle yoruma yer bırakmadığı değerlendirilmektedir.

⁴⁴⁹ Buhârî, “Kitâbü'l-libâs”, 68 (No. 5902).

⁴⁵⁰ Akgül, *Edebi Tür Olarak Garibu'l-hadis: Kaynak-Metod ve Muhteva Analizi*, 114.

⁴⁵¹ Nursi, *Şualar*, 729.

⁴⁵² Ümmü'l-mü'minin Âişe bint Ebi Bekr es-sıddıkîk el-Kureşîyye (ö. 58/678), Hz. Peygamber'in eşi, çok hadis rivayet edenlerdendir; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehziib*, 12/433-436; Zehebî, *es-Siyer*, 2/135-201.

⁴⁵³ Buhârî, “Ezan”, 149. (No. 832-833).

2.2.8. Suyun Ateşe-Ateşin Suya Benzetilmesi

Abdân⁴⁵⁴ – Şu'be⁴⁵⁵ - Abdülmelik⁴⁵⁶ – Rib'i⁴⁵⁷ – Huzeyfe tarikiyle gelen rivayette Rasulullah deccal hakkında:

“-Deccalin yanında bir su ve bir ateş olacaktır. Ancak onun ateşi soğuk su, yine onun suyu ateştir,” buyurmuştur.

Hadis, çalışma konusu olan teşbih ve temsili bolca içermesiyle önemlidir. Merfû bir riyalet olan bu hadis tekraren Sahîh-î Buhârî'de “ehâdîsi'l-enbiyâ” da: *“Deccalin beraberinde bir su ve ateş bulunacaktır. Fakat onun ateşi soğuk bir sudur, deccalin suyu ise yakıcı bir ateştir”* şeklinde Hz. Huzeyfe'den riyalet edilir.⁴⁵⁸

Müslim'de benzer manaya gelen rivayetler bulunmaktadır. “Huzeyfe:

“-Şüphesiz deccal çıkacaktır. Onun beraberinde bir su bir de ateş olacaktır. Ama insanların su olarak görecekları şey aslında yakıcı ateştir. İnsanların ateş olarak görecekları şeye gelince o da tatlı soğuk bir sudur. Sizlerden her kim deccalin çıkacağı zamana erişirse ateş olarak göreceği şey tarafında bulunsun. Çünkü o tatlı soğuk bir sudur buyurdu.”⁴⁵⁹ Huzeyfe ve Ebu Hüreyre (ö.58/678) bu rivayetlerin sahabeden kaynağı olarak önümüze çıkmaktadır. Lafızlarda görülen farklılıkların ravi kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Bu konuda kaydedilenler Hadis usulü kapsamında sahih kabul edilen hadislerdir. İbn Mâce'de *“Deccalin yanında cenneti ve cehennemi vardır. Onun cennet dediği cehennem, cehennem dediği cennettir”*⁴⁶⁰ şeklinde rivayet vardır.

Müslim'de cennet ve cehennem yerine *“beraberinde su ve ateşten iki nehri vardır. Ateş olarak görülenin hakikatte su, su olarak görülen nehrin ise hakikatte ateş*

⁴⁵⁴ Ebu Abdurrahman Abdullah b.Osman b. Cebele el-Ezdî (ö. 221/836), Horasanlı hadis hafızı; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 5/313-314.

⁴⁵⁵ Ebu Bistâm Şu'be b.el-Haccâc b. el Verd el-Ezdî el-Basrî (ö. 160/776), tebeu't-tâbiındendir, muhaddis, rical alimi; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/479-495.

⁴⁵⁶ Abdülmelik b. Umeyr (ö. 136/753); Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 248, 293, 296.

⁴⁵⁷ Ebu Meryem Rib'i b. Hırâş b. Cahş el-Gatafânî el-Absî (ö. 101/719), hadis hafızı; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/55-56.

⁴⁵⁸ Buhârî, "Kitâbü'l-ehâdîsi'l-enbiyâ", 50 (No. 3450).

⁴⁵⁹ Müslim, "Fiten", 107,108,109.

⁴⁶⁰ İbn-i Mâce, *Sünen-i İbn-i Mâce Tercümesi ve Şerhi*, "Fiten", 33 (No. 4071), 2498.

olduğu” aktarılır.⁴⁶¹ Ayrıca aktarılan bu iki nehirden biri; beyaz bir su olarak görülürken diğeri alevli bir ateş şeklinde algılanacak şekildedir.⁴⁶²

Hadiste aktarılan su ve ateşin aslında nimet ve azaptan kinaye olduğu değerlendirilir. İbn Hacer gören kişinin durumuna göre bu su ve ateş nehirlerinin yahut cennet ve cehennem görünmesinin bakan, gören kişinin durumuna göre değişiklik arz edeceğini aktarır.⁴⁶³ Deccale imtihan vesilesi olarak verilen bu şeylerden, cennet içinde cehennem, cehennem içinde cennet mantığıyla bir durum olabileceği aktarılır.⁴⁶⁴ Suyun cennetten ateşin de cehennemden kinaye olması düşünülür. Aynı şekilde suyun cennetteki gönül okşayıcı nimet, ateşin ise cehennemdeki can yakıcı eziyetten misaller olarak anlaşılması aktarılır.⁴⁶⁵

Bu bağlamda deccalin sihirbaz hüneriyle hakikatleri insanlara zıttı surette algılayacak yetenekleri/donanımları vardır. Çünkü insanlar bu tarz göz boyamalarına bir nevi hipnotize edilmiş gibi koşulsuz ön kabulle rağbet edebilmektedirler. Deccalin bu göz boyamalarına ve büyük fitnesine karşı Kehf suresinin ilk başının (on ayet kadar) okunması, deccalden ve tesirinden korunmak adına yeterli olacağı aktarılmaktadır.⁴⁶⁶ Ancak korunmayı sağlayacak olan bu bölümün okuma şekli ve mahiyeti tartışılan konular arasındadır. Yüzüne mi ezbere mi okunacağı, sadece okunmalı mı hayata tatbik edilmeden okumanın ne kadar faydalı olacağı gibi çeşitli sorulara İslam âlimleri değişik cevaplar vermişlerdir.

Teşbih ve temsilin tevili noktasında farklı misaller vermek adına Said Nursi’nin tespiti:

“Rivayette var ki: ‘Ahir zamanın müstebid hâkimleri hususan deccalin yalancı cennet ve cehennemi bulunur’ bunun tevili şudur ki: Hükümet dairesinde karşı karşıya kurulan ve birbirine bakan vaziyette bulunan hapisane ile lise mektebi; biri hûri ve gılmânın çirkin bir taklidi; diğeri azap ve zindan suretine girecek, diye bir işarettir,”⁴⁶⁷ şeklindedir.

⁴⁶¹ Müslim, “Fiten”, 108.

⁴⁶² Müslim, “Fiten”, 20.

⁴⁶³ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 27/114.

⁴⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 27/116.

⁴⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 27/115.

⁴⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 27/114.

⁴⁶⁷ Nursi, *Şualar*, 497-516.

İbrahim Canan, ateş ve suyu zıddına bir anlayışla değerlendirmenin beşerî zaafların insan algısına ve anlayışına olumsuz tesirlerinden kaynaklı olduğunu değerlendirir. Bu algılama şeklini ise; bir nevi duyu yanılması olması gerektiği şeklinde değerlendirmiştir.⁴⁶⁸

Genel olarak bakıldığında, istikbâl haberi mahiyetindeki deccal ile alakalı haberler temsil ve teşbih içeren anlatımlardır. Ateş ve su ifadesinde karşılık bulan değerlerin bir benzeri de Kur'an-ı Kerim Tâlut kıssasında aktarılmaktadır. Hz. Musa'dan sonra eziyet gören İsrailoğulları düşmanla harp etmek isterler. Peygamberlerinden harpte kendilerine kumandanlık edecek birini isterler. Başlarına Tâlut kumandan tayin edilir. Tâlut ordusuyla sefere çıkınca **“Allah muhakkak sizi bir nehirle imtihan edecek; ondan kim içerse benden değildir, -bir avuç alan müstesna- ondan tatmayan da bendendir”** dedi.⁴⁶⁹ Seferin sıkıntılı, suya ihtiyaç olan zamanında insanların bu yasaklı ferahlığa rağbeti, orada bulunanların imanlarını ve kalplerindeki teslimiyeti ortaya çıkarıyordu. İtaatkar ve asi olanlar daha dünya hayatlarında sınanarak kendilerinin de anlayacağı şekilde açıkça ortaya çıkarılıyorlardı.⁴⁷⁰ Ayette dünya hayatına temsil olunan bu nehirden kana kana içenler değil de ihtiyaca uygun derecede istifade edenlerin kurtuluşa erdiklerini anlamak mümkündür.

Ulaşılabilen kaynaklardan, suyun cennete, ateşin cehenneme temsil olduğu kabul edilmelidir. Temsilin yorumlanması gerektiğinde; deccalin, ortaya çıktığı devrin bütün ekonomik çıkarlarını kendisine tabi olanların lehine teşekkül ettirme gücü olacağı, insanları bir şekilde tasallutu altına alabilme meziyetinden bahsedilir. Aslında dünya hayatının yasak, haram, günah olan fakat nefse hoş gelen bütün şatafatından kendi yandaşlarını faydalandırması, bu faydanın taraftarlarına dünya-ahiret menfi bir sonuca sebebiyet vermeyen fiil olacak şekilde kabul ettirmesi değerlendirilir. Deccalin kendine karşı gelip boyun eğmeyenlere ise şedit davranması anlaşılır.⁴⁷¹

⁴⁶⁸ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 14/298.

⁴⁶⁹ Bakara 2/249.

⁴⁷⁰ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (Riyad: Dâru Taybe, 1999), 2/260.

⁴⁷¹ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 14/296.

Bu bakış açısıyla, geçmiş dönemlerde muktedirler için yakıştırılan “deccal” benzetmesinin; siyasi söylemler içerisinde bir tür ötekileştirme aparatı olarak kullanılması daha net anlaşılmaktadır. Çünkü devirlerinde deccal yakıştırması yapılan pek çok siyasi için; kendi taraftarlarına iktidar nimetlerini hoyratça sunarken, muhalifi kabul edilen cenaha karşı istibdat şeklinde şedit muamele etmelerinin düşünülmesidir.

Mezheplerin teşekkülünde etken olan saikler sebebiyle; muhalif kabul ettikleri yol ve o yollara müntesipler için iftar tefrit ölçüsünü zedeleyen, insaf dışı eleştiri getirenler olmuştur. Bu eleştirilerde kendi görüşlerine muhalif olan muhataplarına “deccal” yakıştırması yapanlar görülmüştür.⁴⁷²

Deccalin uhdesinde olduğu aktarılan cennet ve cehennemin; Allah’ın ahiret günü insanlara göstereceğini vaadettiği gerçek cennet ve cehennem olmadığı aşıkardır. Ancak deccalin, insanları ibadet ve kulluğun külfeti olarak algılanan zahmetlere karşılık, ahireti ve hesap gününü unutturacak zevklerle aldatma yeteneği olduğudur. Bu yönüyle de deccalin sanal cennet ve cehennem algısı oluşturma imkanına vurgu yapılmaktadır. Günümüzde sanal gerçeklik üzerinden bu konunun anlaşılması daha gerçekçi bir yaklaşımdır. Gelecekte insanları, asla ulaşamayacakları nimetlerle oyalayan sanal bir alemin varlığının ticari pazarlama sahasında kendisinden söz ettirdiği zamanlara şahit olmaktayız.⁴⁷³

Dolaylı anlatıma en çarpıcı örneklerden birisi olan, “*Dünya müminin zindanı kâfirin cennetidir*”⁴⁷⁴ hadisi üzerinden konuyu ele almak gerekirse; kâfirlerin burada yapıp ettiklerine karşın ahirette görecekları muamele cehennemdir. Oraya göre burada ne kadar zor şartlarda yaşarsa yaşasınlar aslında ahiret halinin ebedi cehennemine nispeten cennette gibidirler. Müslümanlar ise fani dünya hayatında ne kadar bol nimet içinde olurlarsa olsunlar ahirette mazhar olacakları ebedi cennete göre zindanda gibidirler. Sanki “cezamızın süresi bitse de gitsek” der gibi.⁴⁷⁵

Öyleyse bu tarz rivayetleri gerçek manada anlamak doğru bir kavrayış olmayacaktır. Deccalin indindeki cennet ve cehennem tasvirleri yahut ateş ve su

⁴⁷² Mehmed Said Hatipoğlu, *Siyasi-İctimai Hadislerle Hadis Münasebetleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 138.

⁴⁷³ Bakıldığında Metaverse platformu ile alakalı bilgiler sosyal mecralardan görülecektir.

⁴⁷⁴ Müslim, “Zühd”, 1.

⁴⁷⁵ Bediüzzaman Said Nursi, *Sözler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 205.

nehirlerini, kelimelerin mecâzî manalarına tevîl ederek anlamak yerinde olacaktır. İbrahim Canan, insanların imanlarını koruma, Allah ve Rasûlü'nün emirlerini ifa etmekten dolayı varacağı netice/yer deccalin ateş nehri yahut diğer bir ifadeyle cehennemine girmek olarak kabul görecektir. Bu şekilde bundan imtina etmemeyi tavsiye eder. Buna karşın Allah ve Rasûlü'nün emir ve yasaklarına muhalefet etmekle kazanılacak olan deccalin nehri yahut cennetinin vadettiği nimet olmasından şiddetle kaçınmayı tavsiye etmektedir. Akıbet ahiret yurdunun saadeti ise dünyada çekilen eziyetlere takılmayı uygun bulmaz.⁴⁷⁶

2.2.9. Deccalin Vasıflarıyla İnsana Benzetilmesi

Süleyman ibn. Harb⁴⁷⁷ – Şu'be – Katâde⁴⁷⁸ – Enes⁴⁷⁹ yoluyla gelen bir rivayette: Allah Rasûlü şöyle buyurdu:

*“Hiçbir Peygamber gönderilmedi ki; ümmetini gözü sakat ve yalancı olan deccale karşı uyarmamış olsun. Dikkat edin! O sakat gözlüdür, Rabbiniz ise öyle değildir. Muhakkak deccalin iki gözü arasından (alnında) ‘kâfir’ yazılıdır.”*⁴⁸⁰

“Deccalin hakkında” bölümünün onuncu ve son hadisi her peygamber tarafından ümmetlerinin uyarıldığı deccalin bazı sıfatlarına yöneliktir.⁴⁸¹ Deccalin yalancı olması, tek (sakat) gözlü olması, Allah'ın öyle olmadığı ve deccalin iki gözü arasında kâfir yazmasıdır.⁴⁸²

Bazı âlimler “a'ver” lafzına, hidayete, doğruya rehberlik etmede yetkisi ve yeteneği olmayan kötü kılavuz manasının verilmesini uygun bulmuşlardır. Deccal için hadiste kullanılan bu kelime fiziki gözün yanında, bir sıfat olarak kullanıldığında o kimsenin delalet ettiği kötü istikamet için kullanılmıştır.⁴⁸³

⁴⁷⁶ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 14/97.

⁴⁷⁷ Ebu Eyyüb Süleyman b. Harb b. Becîl el-Vâşihî el-Ezdî Basrî (ö. 224/839), hadis hafızı, tebeu't-tâbiîindendir; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4/178-180.

⁴⁷⁸ Ebü'l-Hattab Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735), tabiîindendir, müfessirdir; Zehebî, *es-Siyer*, 5/269-283.

⁴⁷⁹ Ebu Hamza Enes b. Malik b. Nadr el-Ensârî (ö. 93/711), sahâbî, en çok rivayette bulunanlardan; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/71-79.

⁴⁸⁰ Buhârî, “Fiten”, 26 No. 7131).

⁴⁸¹ Tirmizî, “Fitne”, 62 (No.2245). Aynı lafızla geçtiği yerdir.

⁴⁸² Ayrıca bkz. Müslim, “Fiten”, 101-102.; Tirmizî, “Fiten”, 56 (No. 2235).

⁴⁸³ *Sahîh-î Buhârî ve Tercemesi*, 16/326.

İki gözü arasındaki kâfir yazısını⁴⁸⁴ “Okuma yazma bilmeyenlerin bile okur gibi anlayacağı” şeklinde gelen rivayetlerden yola çıkarak hadisi anlayan bazı âlimler, iman nuru ile idrak edilecek bariz bir alametin varlığına delâlet ettiğini düşünürler.⁴⁸⁵ Yine “deccalin hayatını ve işlerini beğenmeyenlerin onu tanıyabileceğini” haber veren rivayetler İslam âlimlerini sürekli meşgul eden haberlerdendir.⁴⁸⁶ Çünkü bu tanıyış, iman gücünün ve imtihan sırrının izhar olmasında, etken faktör olarak kabul etmektir.

Deccalin gözünün durumu hakkında haber verilmesinin fizyolojik bilgi olması değerlendirildiğinde yaratılmış bir mahluk olduğu, yaratılmış olanda ise ilahlık iddiasının bir yalan olduğuna vurgu vardır. Yine hadisler çerçevesinde fizyolojik durumundan haber verilmesi esastır. Hz. Peygamber tarafından ashabında tanıdığı bir kişiye benzetilmesi deccalin beşeriyeti için büyük delillerdendir. Kendisinde ortaya çıkan durumların sadece göz boyama ile görenlerin aldanışı, deccalin aldatması olduğu anlaşılmalıdır.

Alnında “kâfir” yazması yahut farklı rivayetlerde Hz. Peygamber’in bu harf kümesini “ke-fe-re” şeklinde hecelemeinden bahsedilir.⁴⁸⁷ Yine Huzeyfe’den rivayet olunan başka bir hadiste: “Onun gözünde perde (katarak) vardır, alnında kâfir yazılıdır, okuma bilen bilmeyen her Müslüman onu okuyabilecektir” şeklinde değişiklikler vardır. Nevevî bu hadislerde geçen “kâfir” yazısının gerçek olduğundan ve Allah’ın bunu bir alamet kılmasından bahseder. Yine Nevevî bu “kâfir” yazısının mecaz olduğunu belirlenlerin varlığından haber vermektedir.⁴⁸⁸

Deccalin fitnesinin “insanların kendisine secde ederek ilahlığına kabule davet etmesi” olduğundan haber veren kaynaklar vardır.⁴⁸⁹ Ayrıca bu “kâfir” yazısının televizyon icat olunduğunda kanal ismi olarak kullanılan harflere hamledenler de olmuştur.⁴⁹⁰ Böylece deccal televizyon olarak kabul edilmiş olmaktadır. Bu durum eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Sahih hadis kaynaklarında fizyolojik olarak bir

⁴⁸⁴ Aynî, *Umdetü'l kâri*, 20/105.

⁴⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 27/116.

⁴⁸⁶ Tirmizî, “Fiten”, 56 (No.2235).

⁴⁸⁷ Müslim, “Fiten”, 103.

⁴⁸⁸ Nevevî, *el-Minhâc Şerh-i Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, 18/245.

⁴⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 1/125-126.

⁴⁹⁰ Döğen, *Mehdi ve Deccal*, 83.

insan şeklinde tasvir edilen, ashabın tanıdığı bir kişiye benzerliğine vurgu yapılan,⁴⁹¹ saf kötülük olarak hali aktarılan bir yaratılmıştan kast edilenin; kullananın iradesine göre iyiliğe de kullanılabilen, insanlar tarafından geliştirilen bir teknolojik cihaz olan televizyonun deccal olamayacağını aktaran, böyle düşünenleri eleştirenler de mevcuttur.

Hiz. Peygamber'den aktarılan haberlerde fitnesinin büyüklüğüne vurgu yapılan deccal hakkında pek çok fiziksel tanımlamalar yapılmıştır. Bunun yanında tarif ve tespit edilen sıfatlarına rağmen Hiz. Peygamber ümmetine olan düşkünlüğü yanında deccalin aldatmacasının büyüklüğünden, insanların bunun göz boyamayla ortaya koyduğu harikuladeliğe kanmaya meyyal oluşlarından dolayı “*kariştirirsiniz diyerek endişe ediyorum*” şeklinde hatırlatmayı da ihmal etmediğini görüyoruz.⁴⁹² Bu rivayette boyunun kısa oluşundan bahsedilmesi uzun cüsseli olduğu daha önce uzun boylu⁴⁹³ şeklinde zikredilmiş olmasıyla tearuz halindedir denilmiştir. Âlimler bunun tevilinde:

A-Uzundur ancak çok şişman olmasından dolayı boyu ilk anda fark edilmez,

B-Uzun boylu, iridir denilmesinden maksat yapılı şişman olmasıdır,

C-Aslında uzun boyludur ancak zuhuruyla Allah onun şeklinde değişiklik yapacaktır diyerek tearuz giderilmek istenmiştir.⁴⁹⁴

Uzun boy ile alakalı olarak “*Müezzinler kıyamet günü insanların en uzun boyunlularıdır*”⁴⁹⁵ şeklinde rivayet bağlamında değerlendirme yapmak mümkündür. Gerçek manasıyla fiziksel uzunluk anlaşılabileceği gibi, itibar yönüyle büyük kimse, önde gelen kimse şeklinde mecaz da anlaşılabilmektedir. Bu durum Arapların, “uzun boy” ifadesiyle kast ettiklerinin ahalinin ulusu ve reisi olarak kinaye şeklinde kullanmalarına uygun düşmektedir.⁴⁹⁶ Deccal zuhur ettiğinde insanlar üstündeki büyük etkisinden dolayı toplumun önderi kabul edileceğinden kinaye olarak anlamak yerinde olacaktır.

⁴⁹¹ ⁴⁹¹ Buhârî, “Kitâbü'l-libâs”, 68 (No. 5902).

⁴⁹² Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebû Dâvud*, “Melâhîm”, 14 (No. 4320).

⁴⁹³ Müslim, “İman”, 277.

⁴⁹⁴ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebû Dâvud ve Tercümesi*, çev. İbrahim Koçaşlı (İstanbul: Erkam Yayınları, 2008), “Melâhîm”, 14 (No. 4320).

⁴⁹⁵ Müslim, “Salât”, 14.

⁴⁹⁶ Sancaklı, “Hadislerin Doğru Yorumlanmasında Hiz. Peygamber'in Dolaylı Anlatım Üslubunun Analizinin Önemi”, 33.

Buraya kadar Sahîh-î Buhârî'nin 26. bâbda, deccal hakkındaki rivayetlerin, deccalin özellikleri, insanları kendine inandırması ve bununla alakalı harikulade işlerden bahsettiği görülür.

Buradan itibaren ise; 27. bâb üç hadisle, deccalin Medine'ye giremeyeceğinden bahseden içeriğe sahiptir.

2.2.10. Deccalin Fiiliyle Kendini İlahâ Benzetmesi

Ebü'l-Yemân – Şuayb – Zührî – Abdillâh b. Utbe b. Mes'ud⁴⁹⁷ – Ebu Sâid⁴⁹⁸ yoluyla gelen bir rivayette:

Allah Rasulü bir gün bize deccalden uzunca bahsetti. O bahsettiği şöyledir: *“Deccal gelecektir. Ancak Medine kapılarından girmesi ona haram kılınmıştır. Sadece Medine civarındaki bazı çorak ve taşlık araziye inecektir. O gün insanların en hayırlılarından birisi deccale karşı çıkar ve:*

“-Ben şahitlik ederim ki, sen Allah Rasulü'nün bize haber verdiği deccalsin!” der. Bunun üzerine deccal yanındakilere:

-Şimdi ben bu adamı öldürsem, sonra tekrar diriltsem ne dersiniz? Durumum hakkında şüphe duyar mısınız? der. Onlar da:

-Hayır! derler. Deccal o adamı öldürür ve ardından tekrar diriltir. Dirilince adam:

-Vallahi benim, senin deccal oluşun hakkındaki fikrim evvelkinden daha kuvvetlidir, der.

*Bu sefer deccal aynı adamı tekrar öldürmek ister, fakat bir daha o adamı öldürmeye gücü yetmez.*⁴⁹⁹

⁴⁹⁷ Ebu Ubeydullah Abdillâh b. Utbe b. Mes'ud el-Hüzelî el-Medenî el-Kufî (ö. 74/693), sahâbî; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/340.

⁴⁹⁸ Ebu Sâid Sa'd b. Mâlik b. Sinân el-Hudrî (ö. 74/694), çok rivayette bulunmuş sahâbî; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 4/3-4.

⁴⁹⁹ Buhârî, “Fiten”, 27 (No. 7132).

Aynı lafızlar ile farklı kaynaklarda da bu hadise rastlanır.⁵⁰⁰ Ancak öldürmenin şekli ve ölen genç hakkında farklı değerlendirmeler vardır. Bu adamın kim olduğu ve öldürme şekillerine değinmek gerekir.

Hadis kaynaklarında hayırlı adamın kim olduğu açık bir şekilde haber verilmemiştir. İslam âlimleri bu kişinin Hızır (a.s.) olduğunu değerlendirirler.⁵⁰¹ Yine bazı İslam âlimleri hadisin bazı veçhinde bahsedilen kişinin Hızır (a.s.) olmasını delilsiz iddia olarak değerlendirmektedir.⁵⁰² Öldürülen gencin kimliği tartışılan konulardandır. Ma'mer b. Raşid'den (ö. 153/770) aktaran Nevevî, gencin Hızır (a.s.) olduğuna dair görüşlerden bahseder.⁵⁰³ Ayrıca konuyla alakalı kesin delil olmamakla beraber, mutasavvıfların keşif yoluyla bu gencin Hızır (a.s.) olduğunu aktardıklarını değerlendirenler vardır.⁵⁰⁴

Öldürmenin şeklinden bahsedilmeyişi yani mutlak ölüm halinin ne şekilde değerlendirildiği net değildir. Ancak farklı rivayetlerde; günümüz teknolojisiyle insanların nabızlarını yavaşlatan, ilk anda yaşayıp öldüğü fark edilemeyen durumlara yol açan ilaçlar ve teknikler bilinmektedir.⁵⁰⁵

Aslında öldürüp diriltmek rububiyet⁵⁰⁶ noktasında değerlendirilen bir durumdur. Hz. İsa'nın ölümleri diriltmesi⁵⁰⁷ istisna olarak kabul edilmelidir. Mucize kapsamında olan bu olayın umuma şamil değerlendirilmesi, insanlarda tenâsüh⁵⁰⁸ (reenkarnasyon) inancına İslamî literatür üzerinden delil oluşturma çabasına yol açabilir.⁵⁰⁹ Kaldı ki bu deccalin diriltme durumu Hz. İsa'nın durumuyla aynı değildir.

⁵⁰⁰ Müslim, "Fiten", 112.

⁵⁰¹ Aynî, *Umdetü'l kâri*, 20/105.

⁵⁰² Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 14/295.

⁵⁰³ Nevevî, *el-Minhâc* 13/275.

⁵⁰⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 16/219.

⁵⁰⁵ Antiaritmik ilaçlar tıpta kullanılmaktadır. Ancak bunların boy-kilo endeksiyle alakalı hastanın yaşı da göz önüne alınarak kullanılması mümkündür. İnsanların öldü zannedilerek morgda uyanmaları yahut defin anında fark edilmeleri bu misallerden olabilecek olaylardır.

⁵⁰⁶ Bekir Topaloğlu, "Rab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/372-373.

⁵⁰⁷ Bk. Âlî imran 3/49; Maide 5/110.

⁵⁰⁸ Ali İhsan Yitik, "Tenâsüh", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/441-443.

⁵⁰⁹ Fikret Karaman, "Tenasuh veya Reenkarnasyon Üzerine Bir Değerlendirme", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (15 Ekim 2017), 9-34; Mehmet Bulgen, "İslâm Dini Açısından Tenâsüh ve Reenkarnasyon", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (05 Mart 2014), 63-92; Mehmet

Çünkü Hz. İsa tarafından diriltilen kimsenin, mucizenin akabinde hemen öldüğünden bahsedilir.⁵¹⁰ Anlaşılması gereken şey öldükten sonra dirilmenin hak olmasıdır. Görülen bu mucizeler, mucizenin elinde inkişaf ettiği peygamberin doğruluğunu teyit amacına matuftur. Çünkü Peygambere iman edenler için bunun kalplerindeki imanı sağlamlaştırması uygunken, inkâr edenler ‘bu ancak sihirdir’ diyerek kendilerini küfür çizgisinde sabit tutmuşlardır.⁵¹¹

Deccalin böyle bir olağanüstülük göstermesi, öldürmenin akabinde dirilen kimsenin onun deccal oluşuna şahitliği ve deccalin onu tekrar öldürmeye muktedir olamayışı bu durumun mucize ile kıyaslanamayacak şekilde farkını ortaya koyan hassalardandır. Çünkü mucize olsaydı tekrar öldürmeye güç yetirmesi gerektirir. Öyleyse “Allah neden kendine düşman olan ve ilahlık davası güden yalancıya böyle bir üstünlük bahşeder?” sorusu akla gelebilir. Normal koşullarda öldürme ve dirilmenin tıp açısından değerlendirilen kriterler kapsamında olduğundan bahsedilmektedir.⁵¹² Deccalin elinde gerçekleşen bu “tekrar dirilme” tıbben ve mutlak ölüm neticesinde ele alınıp bakıldığında; rububiyyet sıfatına delalet etmediği anlaşılan bir ‘dirilme’ olarak değerlendirilmelidir. Çünkü gerçek ve mutlak ölüm olmaksızın mucize kapsamındaki rububiyyete delalet eden mucizevi bir ‘dirilmeden’ bahsetmek yanlış olacaktır.

Gerçek manada öldürme ve diriltmenin ancak Allah’ın kudretiyle olduğu bilinmektedir. Fakat Allah’ın böyle bir gücü Peygamberleri tarafından düşmanı olarak bahsedilen bir yaratığa tevdi etmesindeki gayenin; kullarını imtihan veçhesiyle değerlendirilmesi gerekir. Şayet öldürme ve diriltme hakiki manada olsaydı, o zaman başta da belirtildiği gibi deccalin kendisine bakanlar tarafından fark edilen açık beşerî kusurunu izaleye, görünüşündeki uygunsuzluğu en güzeliyle değiştirmeye muktedir olması gerekirdi⁵¹³

Bahsedilen genç hakkında farklı öldürülme hallerinden bahseden rivayetler vardır. “... Karnı ve sırtı dövülerek genişletilir. ... O mü'min kişi büyük bir bıçkı ile

Taşdelen, “Âyetler Işığında İnanç Açısından Reenkarnasyon”, *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 19 (27 Haziran 2022), 155-187.

⁵¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/157-158.

⁵¹¹ Müddesir 74/24.

⁵¹² Zeki Sarıtoprak, *İslam'a ve Diğer Dinlere Göre Deccal* (İstanbul: Yeni Asya Basın Neşriyat, 1993), 84.

⁵¹³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 27/119.

*başının ortasından ta ki iki bacağının arasına varıncaya kadar iki parçaya bölünür. Deccal iki parça arasında yürür ve iki parça olarak duran bu mü'mine 'kalk' der. ...*⁵¹⁴ Başka bir rivayette ise; “... sonra deccal hayat dolu bir genci çağırarak, onu bir kılıç darbesiyle ikiye bölecek. Sonra onu geri çağırarak ve o genç yüzü parlayarak gülererek gelecektir.”⁵¹⁵ şeklinde aktarılır. Görüldüğü gibi rivayetlerin anlatımıyla; öldürme aleti ve öldürülüş şeklinde açık farklardan bahsetmek mümkündür.

2.2.11. Taun ile Deccalin Meşakkat Yönüyle Benzetilmesi

Abdullah ibn Mesleme Ka'neb⁵¹⁶ – Mâlik⁵¹⁷ – Nuaym b. Abdullah⁵¹⁸ - Ebu Hureyre'den⁵¹⁹ gelen tarikle Allah Rasulü'nün:

“-Medine kapıları ve girişlerinde melekler vardır. Taun ve deccal giremez, buyurduğu aktarılır.⁵²⁰

“Medine kapıları ve giriş yerlerinden olan meleklerden bahseder. Bu sebeple korunan Medine'ye taun⁵²¹ ve deccal giremez” denilmektedir. Benzer lafızlar ile ikinci hadiste de aynı durumdan bahsetmektedir. İkinci hadiste kullanılan “inşallah” lafzının kesinlik manasına hamledilmesi mümkündür.⁵²²

“Deccal ve taun giremezden” kastın; buralar için istisna olmadığı fakat bahsedilen beldenin mübarek oluşuna atıf kabul edenler vardır.⁵²³ Sahîh-i Buhârî'de “Fedâilü'l-Medine” bâbında yer alan hadiste: “Beldelerden her bir beldeyi muhakkak Deccâl (orduları) çiğneyecektir, yalnız Mekke ile Medine bu istiladan müstesnadır. Medine'nin giriş çıkış deliklerinden her birisi üzerinde muhakkak orayı korumakta olan saflar halinde melekler bulunur. Sonra meleklerin bu suretle

⁵¹⁴ Müslim, “Fiten”, 113.

⁵¹⁵ Tirmizî, “Fiten”, 59 (No. 2240).

⁵¹⁶ Ebu Abdurrahman Abdullah b. Mesleme b. Ka'neb el-Hârisî el-Ka'nebî (ö. 221/836), hadis hafızı; Zehebî, *es-Siyer*, 10/257-264.

⁵¹⁷ Ebu Abdullah Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795), müctehid, muhaddis; Zehebî, *es-Siyer*, 8/48-135.

⁵¹⁸ Nuaym b. Abdullah b. Esîd en-Nehhâm el-Adevî el-Kureşî (ö. 13/634), sahâbî; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/458-460.

⁵¹⁹ Ebu Abdurrahman b. Sahr ed-Devsî (ö. 58/678), en çok rivayette bulunan sahâbî; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/362.

⁵²⁰ Buhârî, “Fiten”, 27 (No. 7133); Buhârî, “Fedâilü'l-Medine”, 9 (No. 1880).

⁵²¹ Nükhet Varlık, “Tâun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/175-177.

⁵²² Buhârî, “Fiten”, 27 (No. 7134); Aynî, *Umdetü'l kâri*, 20/106.

⁵²³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 27/122.

muhafazasında bulunan Medine şehri, halkıyla beraber üç defa sarsılır ve Allah Medine'deki her bir kâfir ve münafığı (Medine dışına) çıkarıp atar."⁵²⁴ Müslim'de bu haberin aynı lafızlarla geçtiği görülür.⁵²⁵ Giremez ile kastın; bahsedilen deccal ve taunun fitneleri, zararları, olumsuz neticeye sebep olan fillerinin tesirleri olduğu anlaşılmaktadır.

Tesirleri üzerinden değerlendirildiğinde; insanlar 2020 yılının son çeyreğinde gündeme gelen COVID-19 salgınıyla ilgili olarak taun=salgın hastalık algısından dolayı; Mekke ve Medine şehirlerindeki durumu merak etmişler. Buralarda hastalığın seyrini takip etmişlerdir. Bu hastalığın Mekke ve Medine şehrine girip giremeyeceğini bu hadis bağlamında değerlendirerek; bunu dini sorulara cevap vermek üzere internet ortamında faaliyette bulunan değişik kişi/kuruluşlara sormuşlardır. "Veba, korona virüs gibi salgın hastalık Medine'ye giremez mi?"⁵²⁶ şeklinde sorularla hadisten işittikleri olayları değerlendirmek istemişlerdir.

Konuyu yine Sahih Buhârî'de geçen hadisler üzerinden değerlendirmek mümkündür. "Medine, demirci körüğü gibidir, pislikleri dışarı atar, temiz olan alıkor"⁵²⁷ şeklinde gelen bir rivayet vardır. Yine; "Medine ancak demirci körüğü gibidir; değersizlerini dışarı atar, temizlerini de meydana çıkarır"⁵²⁸ olarak gelen rivayet vardır. Ayrıca; "Medine şehri demirci körüğü gibidir; kirlisini, kötüsünü dışarı atar da hâlis temiz olan kalır"⁵²⁹ diyen bir rivayet bulunmaktadır. Aynı hadisin akabinde; "Medine adamları, ateşin demirin pisliğini dışarıya atışı gibi, dışarıya atar"⁵³⁰ şeklinde gelen rivayet vardır.

Medine, demirci körüğü ile temsil olunup; kendisinin kötüyü, kiri, pası kabul etmeyen bir mübarek belde oluşundan haber verilmektedir. Bu hadis rivayetleri de konumuzla alakalı olan Medine'ye deccal ve fitnesinin zarar veremeyeceğini teyit eden bilgiler olarak önümüzde durmaktadır.

⁵²⁴ Buhârî, "Fedâilü'l-Medine", 9 (No. 1881).

⁵²⁵ Müslim, "Fiten", 123.

⁵²⁶ Sorularla İslamiyet, "Mehdi ve Deccal" (Erişim15.03.2022).

⁵²⁷ Buhârî, "Ahkâm", 45 (No.7209).

⁵²⁸ Buhârî, "Ahkâm", 47 (No.7211).

⁵²⁹ Buhârî, "Fedâilü'l-Medine", 10 (No.1883).

⁵³⁰ Buhârî, "Fedâilü'l-Medine", 10 (No.1884).

Buraya kadar aktarılan hadisler üzerinden deccal hakkında bazı hususların değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu aşamada teşbih, temsil ve dolaylı anlatımlar nasıl anlaşıldıklarına göre değerlendirilmektedir.

2.2.12. Rivayetler Bağlamında Deccalin Mahiyeti ve Değerlendirilmesi

Buhârî'nin “Fiten” kitabı, 26. Bâb'ında ele alınan hadisler “deccalin zikri” olarak isimlendirilmiştir. Burada kaydedilen on hadis kendi arasında bir tertiple sıralanmıştır. Bu tertipte yer alan hadislerin teşbih ve temsil içermesiyle delâlet ettikleri manalar üzerinden anlamak ve tasnif yapmak gerekirse;

- 1- Deccalin varlığı
- 2- Deccalin fizyolojik durumu ve tarifi
- 3- Deccalden Hz. Peygamber'in sakındırması
- 4- Deccalin aldatması ve yeteneği ile alakalı bilgiler şeklinde sıralamak mümkündür.

Deccal ile alakalı hadisler âlimler arasında hep tartışma konusu olmuştur.⁵³¹ Deccal hakkında kaynaklardaki hadisleri kabul edenler ve kabule uygun bulmayanlar açısından görüşler farklılık arz etmektedir. Bu haberleri hadis kritiği açısından değerli bulanlar; hadisleri olduğu/anlatıldığı gibi almak, anlamak gerektiğini kabul ederler. Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim'de bulunan deccal anlatımı içeren hadisleri sahih olarak değerlendirirler. Yani deccali bir sembol olarak değerlendirmezler. Çünkü deccal hakkındaki haberleri itikad ile alakalı, cezai yaptırım gerekli akidelerinden kabul ederler. Bunun gibi haberlerin herkes tarafından farklı yorumlanması mümkün bir “sembol/mecaz” olmasını kabul etmezler.⁵³² Bu anlayışın başat savunucularından birisi, kendinden sonrakilere de örnek olmasıyla dikkat çeken Nevevî'dir. Minhâc'ta “Fiten” bölümündeki yorumlarda bu açıkça görülebilmektedir.⁵³³

Hiz. Peygamber hadislerinde teşbih ve sembol dili bolca kullanmıştır. Bundan sebep deccal tarzı teşbih ve temsil içeren rivayetlerin yalnızca sembolik dille anlaşılması ve değerlendirmesini kabul edenler vardır. Deccal ile sâlih, akli başında Müslüman toplum arasında olacak çekişme pek çok kaynakta “savaş olarak”

⁵³¹ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 14/90.

⁵³² İhsan Yeğen, *Deccal ile İlgili Hadisler ve Değerlendirilmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2002), 31.

⁵³³ Nevevî, *el-Minhâc*, 28/255-277.

değerlendirilirken bir grup tarafından bunların “söz düellosu” olduğu anlaşılabilmektedir.⁵³⁴ Buradan hareketle özellikle son dönem modern akım içerisinde kabul edilen ağırlıklı görüş, bu haberlerin teşbih ve sembol olarak değerlendirilmesinden başka bir çıkar yol olmadığı şeklindedir.⁵³⁵

Son olarak ise; bu rivayetlerin zayıf olmasını değerlendirenlerdir. Yani zayıf olan bu rivayetlerin İslam inancına diğer inanışlardan ihtida eden müntesiplerce dahil edildiği görüşünü savunanlardır.⁵³⁶ Bu görüşte olanlar toptan ret yoluna sapmazlar. Fakat kabul ettikleri hadis sayısı da genel kabulün çok altında kalacak şekildedir.

Bu üç anlayış yani; teşbih ve temsil içeren bu anlatımların sadece sembol olmadığı, sadece sembol olduğu ve sonradan dine dahil edildiği şeklindeki anlayışlar bile yerine göre kendi aralarında alt kollara ayrılabilmiştir. Buradan hareketle ümmet arasında kavga, kargaşa ve ihtilaflar baş göstermiştir.

Deccal tarzı dolaylı anlatımlar içeren hadislerin sahihliğini kabul edenlerin görüşlerinden bahsedilmiştir. Buna paralel olarak deccal tarzı dolaylı anlatım içeren rivayetleri kabul etmeyenler de bulunmaktadır. Özellikle 19. yüzyıl itibarıyla ortaya çıkan yenilikçi-gelenekçi akım çatışmasında en çok mevzu bahis olan konular arasında bu rivayetler bulunmaktadır.

Hadis kabul esasları dahilinde kalarak yapılan değerlendirmelerde toptancı bir yaklaşımla bu tarz hadisleri inkâr mümkün değildir. Ancak zaman içerisinde bu rivayetlerin günümüze intikaline kadar senet yahut metin olarak rivayetlerde bazı sıkıntı çıkaracak müdahalelerin bulunabileceğini kabul etmek gerekmektedir.

Ümmetin çoğunluğu tarafından ‘Deccâl ve Beraberindekiler’ konusuyla alakalı Hz. Peygamber’den rivayet edilen: “*Kıyametten önce Mesih Deccâl ve otuz veya daha fazla yalancı çıkacak*” hadisi vardır.⁵³⁷ Bu hadis zaman zaman siyasi linç için yahut taraflardan birinin diğerini zemmetmesi noktasında kullanılan argümanlar arasındadır. Ayrıca yakın tarihimizin İslam referanslı siyasi pek çok oluşumu ve cemaat yapılarının

⁵³⁴ Gazali, *Nebevî Sünnet*, 183.

⁵³⁵ Muhammed Esed, *Mekke’ye Giden Yol*, çev. Ayşe Morgül Gündoğdu (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 309-312.

⁵³⁶ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 179-189.

⁵³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-imâm Ahmed b. Hanbel*, ed. thk. Şauyb Arnavut (Kahire: Darü’l-Hadis, 1995), 5/187 (No.5694).

savundukları ve oluşturdıkları söylemlerin istinat noktası bu tarz gaybî haberlerdir. Bu sebeple konunun ayrı bir başlık altında toplanıp değerlendirilmesi uygun bulunmuştur.

Yine Deccal kavramı ehli kitap arasında da meşhur olan bir inanıştır. Yahudi ve Hristiyanlar için deccal; Mesih kavramının negatifi olarak aktarılmaktadır.⁵³⁸ Müsteşriklerin “İslam’ın yumuşak karnı” düşüncesiyle ümmet arasında ihtilafî körükleme aracı olarak kullandıkları hadisler vardır. Bu hadisler içinde gaybi haberlerden olarak muhteviyatı “Deccal” olan hadisler başta gelmektedir. Müsteşriklerin iddiaları; bu minvaldeki hadislerin ehli kitap âlimiyken ihtida edenlerin anlatımlarının hadis olarak kabul edilmesi şeklinde değerlendirilmesi yahut hadislerin arasına karıştırılması şeklindedir.⁵³⁹ Bu iddia Müslüman din adamları arasında özellikle Hint-alt kıstasında tenkit metodu kastıyla yapılan çalışmaların tesirleriyle yaygınlaşmaya başlamıştır. Buna paralel olarak söz konusu iddia, Anadolu’da ıslahat hareketi içerisinde ve Mısır reformistleri arasında yayılmıştır.⁵⁴⁰

Değerlendirmeler neticesinde deccal hakkında çokça ihtilaf edilen konular tespit edilmiştir. İhtilaf edilme sebebi ise teşbih ve temsille yapılan dolaylı anlatımların anlaşılmasındaki farklılıklardır. Ulaşılan bilgiler ışığında aşağıdaki gibi dört başlıkta değerlendirmek gerekir.

2.2.12.1. Deccalin Varlığı

Muğire b. Şu’be’nin sorduğu sorular neticesinde Hz. Peygamber’in cevapları fiten bahsinde, “deccalin zikri” bölümünde ele alınan ilk hadistir. Bu hadis rivayeti; “Dağlar gibi ekmek, nehirler gibi su” olarak temsili anlatım barındırmaktadır. Hz. Peygamber kendi devrinden sonraya ortaya çıkacak, türlü aldatmalar ile insanları kendisine inandıracak, şerrinden sakınılması gereken, uyarı ve fitnesine karşı korunma çağrısının tarihi Hz. Nuh dönemine kadar dayandığı aktarılan fiziksel bir varlıktan bahsetmektedir. “En çok Huzâaa kabilesinden ibn Katan’a benzediği” ifadesiyle bir beşer olarak deccal tasviri yapılmaktadır. Yine hadislerde tanımlanan deccalin tevil

⁵³⁸ Kürşat Demirci, “Deccâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 9/67-69.

⁵³⁹ Gautier Herald A. Juynboll, *Modern Mısır’da Hadis Tartışmaları*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 23.

⁵⁴⁰ İbrahim Hatipoğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları (Hint Alt Kıtası, Mısır ve Türkiye’de Hadis Tartışmaları)* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 77-134.

olmadan anlaşılmasının neticesinde beşer olmaktan ziyade bir cin olduğunu değerlendirenler de vardır.⁵⁴¹ Bâbda geçen bu ve benzeri dolaylı anlatımlar ile Hz. Peygamber'in bir vehimle ümmetini bilgilendirmesi ve buna karşın uyarması düşünülemez. Ayrıca mezkûr bâbın altı ve sekizinci hadislerinin de deccalden sakındırmaya yönelik bilgiler içermesiyle anlaşılmaktadır ki deccal bir tahayyül değildir. Var olmayan bir heyulanın Hz. Peygamber'in anlatımında kendisine yer bulması mümkün görünmez. Namazlardan sonra bu varlığın fitnesinden şahsen sakınması, aynı ümmetine tavsiye etmesi ayrıca deccalin varlığı noktasında delillerden kabul edilmektedir.

Eldeki bu kadar bilgi üzerinden bile deccalin varlığı hakkında “askeri, siyasi, ekonomik veya hepsinin de bir karışımı olan sistem, yapay zekâ, algoritma” tarzında sistematik bir güç olduğu, beşer olmasının mümkün olmadığına dair iddiaların yersizliği anlaşılabilir. Bu fizyolojik varlığın kendi sistemini kurmayacağı/kuramayacağı, bütün aldatma ve iğfal işinde münferit hareket edeceği şeklinde anlamanın da yanlış olacağı aşikardır.⁵⁴²

Aktarılan rivayetlerin; anlatım kolaylığı, dilden dile aktarımda pratik kullanımı, ilerde oluşacak yaşantıdaki farkların insanlar tarafından anlaşılmasının güçlüğü gibi nedenler ile teşbih ve temsiller açısından zengin bir içerikte olduğu düşünülmektedir. Bugün insansız hava, deniz ve yer ulaşım araçlarının yapılabileceğine dair vizyonların çok değil 20 yıl önce anlamsız hayaller ve hedefler olarak değerlendirildiği gibi. Geleceğin, bugünün “hayal” dediğimiz teknolojik gelişmelerle bize nasıl çılgır açacağı üzerine görüşler dikkat çekmektedir.⁵⁴³ Geleceğin hayali üzerinden bugünü tasavvur eden; teknolojik öngörüler yayınlayan kitaplar görmek mümkündür.⁵⁴⁴

Daha iyi anlamak adına buna günümüzden verilecek örnek ise; mukayese ettiğimizi teşbih ve temsil anlatımları kadar eskiye gitmeden yakın tarihimizde, 2000’li yılların başında ortalama bir insana, gelecek 20 yıl içinde olabilecekleri anlatıp inandırabilmektir. Süratle gelişen teknoloji neticesinde bugün insanların ulaştığı,

⁵⁴¹ Yeğen, *Deccal ile İlgili Hadisler ve Değerlendirilmesi*, 31.

⁵⁴² Nursi, *Şualar*, 509.

⁵⁴³ Sertaç T. Demir, “Teknolojinin Neresindeyiz? Bilim ve Kurguda Gelecek-Zaman Tasavvurları”, *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology* 12/47 (30 Kasım 2021), 48-67.

⁵⁴⁴ David Passig, *2050-İki Bin Elli*, çev. Nita Kurrant (İstanbul: Koton Kitap, 2011).

gündelik ihtiyacı olarak neredeyse zorunlu olarak kullandığı pek çok gelişmeyi/teknolojik yeniliği önceki anlayış ve idrakteki bir insana anlatmanın inandırmanın zorluğudur. Buradan hareketle Hz. Peygamber zamanında geleceğe dair dolaylı anlatımlar ile belki de henüz ulaşamadığımız teknolojilerin, imkanların remizler ile işaret edildiği düşünülebilir. Nasıl ki geçmiş ümmetler hakkında ayetler ışığında aktarılan bazı bilgilerin bugünün insanı için akıl çatlatıcı bir durum olduğu hakikati gibi. Kehf suresinde anlatılan gençlerin mağarada uzun yıllar uyumalarının halen daha türlü tevil ile net olarak anlaşılamayışı ve akılla bağdaştırılmada zorlanması verilebilecek misallerdendir.⁵⁴⁵

Var olmayan bir şeyden sakınılmasının akla ve mantığa uygun olmadığından, Hz. Peygamber'in ümmetini boş bir endişeye sevk etmeyeceği kesindir. Bu bâb içeriğindeki hadisler göz önüne alındığında deccalin varlığı ile alakalı bilgilere deliller içerdiği değerlendirilmektedir. Anlatılan olaylardaki teşbih ve temsillerin yani dolaylı anlatımların anlaşılmasında, ya da her devirde farklı yorumlanabilmesi mümkün görülmektedir.

2.2.12.2. Deccalin Fizyolojik Durum ve Tarifi

“Deccain zikri” bâbı içeriğinde deccalin fizyolojisiyle alakalı en belirgin olarak deccalin gözü hakkında gelen bilgiler dikkat çekmektedir.⁵⁴⁶ Ayrıca Sahîh-i Müslim’de bulunan rivayetlerde vücut yapısıyla alakalı; saç şekli ve rengi, boyu ve ten renginin tarif edildiği bilgiler bulunmaktadır.

Gözünün körlüğü hakkında “a’ver” kelimesiyle sıfatlanmasının⁵⁴⁷ zahir körlük şeklinde değerlendirmek mümkünken, kendine uyanları sapkınlığa sevkî ile alakalı bir durum olarak değerlendirilmesi de mümkündür. Ancak fizyolojik körlüğün baz alındığı değerlendirmelerde “üzüm salkımından taşan tane”⁵⁴⁸ olarak tarif edilen göz yapısının ve aynı şekilde; “alnında” iki gözü arası şeklinde değerlendirilen yerde yazan “kâfir” veya “ke-fe-re” harfleriyle tarif edilmesi⁵⁴⁹ bir yaratılmışın sureti olarak “İbn Katan’a

⁵⁴⁵ Kehf 18/9-16.

⁵⁴⁶ Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7123).

⁵⁴⁷ Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7123).

⁵⁴⁸ Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7123).

⁵⁴⁹ Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7131).

benzetilmesiyle”⁵⁵⁰ birleştirildiğinde; deccal bir insan suretindedir. İnsanda bulunan göz, saç, alın yapısı ve şekli ile boyu hakkında gelen rivayetlerin “İbn Katan’a” benzetilen birisi olarak tamamlanması genel kabule göre insan şeklinde değerlendirilmesinin ana sebepleri arasındadır. Denildiği gibi teşbih ve temsil noktasında deccali beşer kabul eden yorumlar olduğu kadar beşer olarak anlaşılmasını kabul etmeyenlerin varlığı da unutulmamalıdır.

2.2.12.3. Hz. Peygamber’in Deccalden Sakındırması

Hz. Peygamber zaman zaman insanları kendisinden sonra yüzleşecekleri bazı durumlar hakkında uyarmıştır. Bu uyarılar iman, inanç, muamelat ve ahlak konularını kapsayan; dünya saadeti, ahiret saadeti şeklinde bir ayırıma tabi tutulamayacak kadar entegre konulardadır. Deccal hakkındaki uyarıları da bu kapsamda değerlendirmek gerekir.

İçerisinde 13 hadis barındıran “deccalin zikri” ve “Medine’ye deccal giremez” bâblarında toplam 4 adet rivayetin “deccalden sakındırma” konusuna delalet ettiği değerlendirilmektedir. Bâb içeriğindeki rivayetlerden; “her bir peygamberin ümmetine yaptığı deccale karşı uyarının” olduğu bilgisini⁵⁵¹, Hz. Peygamber’in namazlarının peşinden “deccalden Allah’a sığınmaya devam ettiğini” öğreniyoruz.⁵⁵² Uyarmanın basit bir seviyede değerlendirilmeyip “her bir peygamber” tarafından sürdürüldüğünden şu anlaşılıyor ki: peygamberler gayba dair haberlere Allah’ın izniyle vakıftırlar. Ancak bu vakıf olunan bilgi ve fitnenin büyüklüğüyle peygamberler silsilesiyle devam eden uyarıdan; hakkında uyarı yapılan fitnenin nasıl bir dehşetli konu olduğu kavranabilir. Peygamberlerin yalan söylemesi asla düşünülemez. Tüm peygamberlerin uyardığı şeyin aslında varlığı da ispatı için kendisinin zuhuruna gerek duyulmayacak kadar gerçek ve hakikat olarak görülmelidir. Çünkü peygamberlerin, gaybın haberi olan bu durum üzerine mütevatir değerlendirmesinin dışında olmayan bir doğrulukla ittifak ettikleri anlaşılabilir. Tehlikenin büyüklüğüne dikkat çekmek ve ümmetini bu hususta bilgilendirmek için Hz. Peygamber’in bu “peygamberlerden her bir peygamber”⁵⁵³ şeklinde te’kide yöneldiği düşünülmelidir. Konunun süregelen peygamberler silsilesinde

⁵⁵⁰ Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7128).

⁵⁵¹ Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7127).

⁵⁵² Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7129).

⁵⁵³ Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7127).

uyarı mahiyetini sürdürmesi, önemine ve aynı zamanda tehlikenin büyüklüğüne ayrıca delalet etmektedir.

2.2.12.4. Deccalin Aldatması ve Yeteneği

Deccal hakkında “a’ver-i kezzab” sıfatıyla yalancılığı ve bâtil olana rehberlik etmesi zikredilmektedir.⁵⁵⁴ Yalancılığı sadece küçük bir durum ile alakalı olmayıp sesini işittirdiği insanların dünya ve ahiret saadetlerine mâni olacak kadar tehlikelidir. İnsanın imanı zâil olduktan sonra dünyasının imar olması anlamsız kalır. “*Yanında ateş ve su vardır. Onun suyu ateş, ateşi sudur*”⁵⁵⁵ şeklinde gelen rivayetlerden anlaşıldığı gibi deccal için insanlara hakikati bambaşka suretlerde gösterme yeteneğine dair bilgi vardır. Normal şartlarda ateş ve suyun tesirleri her insanın duyularıyla fark edebileceği kadar açık şekildedir. Ancak deccal duyuları manipüle eden bir aldatmaca ve göz boyama ile hakikati zıddına çevrilebilecektir.

“*Yanında dağ gibi ekmek nehirler gibi su*”⁵⁵⁶ bulunacağı aktarılan deccal, eliyle ortaya koyacağı aktarılan doğa üstü olaylar neticesinde insanlara karşı uluhiyet iddiasını kabul ettirebilecek seviyeye gelecektir.⁵⁵⁷ İşin bu raddeye geleceği anlaşılmasıyla insanların uyarıldığı fitnenin büyüklüğü daha iyi kavranmış olacaktır. İslam ve diğer bütün ilahi dinlerde tevhit akidesi esastır. İlahlık davası güttükleri kıssaları Kur’an-ı Kerim’de zikredilen Firavun ve Nemrud’un yeryüzündeki son versiyonu olarak deccalin ortaya çıkacağı düşünülür. Ahir zamanda gelecek olmasından dolayı tüm ümmetlerin, peygamberleri tarafından deccal ve fitnesiyle ilgili uyarılmaları daha net anlaşılmaktadır. Çünkü ahir zamanda insanların dünyevileşmeleri daha kolay olabilmektedir.⁵⁵⁸ Allah’a kulluk gayesinin yerini dünyayı hayatın gayesi edinme yaygınlaşacak ve Müslümanlar indinde meşrulaşacaktır.⁵⁵⁹

⁵⁵⁴ Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7131).

⁵⁵⁵ Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7130).

⁵⁵⁶ Buhârî, “Fiten”, 26 (No. 7126).

⁵⁵⁷ Buhârî, “Fiten”, 27 (No. 7132).

⁵⁵⁸ Tümer, “Âhir Zaman”.

⁵⁵⁹ Burhan İşliyen, *Kur’an-ı Kerim Açısından Dünyevileşme Sebepleri ve Sonuçları* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018), 128.

Bunun yanında deccalin birisini öldürüp tekrar dirilteceğine dair bilgilerin bulunduğu⁵⁶⁰ hadiste ise; taraftarları üzerinde tahakkümünü artırmak amacıyla öldürme/diriltme eylemin beşer üzerindeki müthiş tesirini kullanması aktarılır. İlk teşebbüs deccalin tercihinine göre neticelenecektir. Ancak ikinci defa aynı fiili murat edince istediği sonucu alamayacaktır.⁵⁶¹ Anlaşılabacağı üzere deccal ilizyonist bir gösteri sergilemek isterken neticesi itibarıyla emeline zıt bir sonuca varacaktır.⁵⁶²

Anlaşılan deccalin harikulade hallerini aktaran haberlerin birçoğu tevil ve izah gerekli olan müteşâbih rivayetlerdir. Ahir zamanda teknolojinin ilerlemesi sonucunda, hadisler irad olunduğunda olağan üstü kabul edilen birçok konu, seçişen çağ ve gelişen teknolojiye bakılarak artık mümkün olabilecek olaylar şeklinde değerlendirilebilir. Hz. Peygamber'in istikbale dair haberleri çoğunlukla teşbihli olarak aktarılmıştır. Bu tarz teşbih içeren konularda yorum yapılırken bir tek mana üzerinde ısrarla “bundan sadece bu mana anlaşılır” demek yanlış olacaktır. Değerlendirmeler ve yorumlar ancak ihtimal dairesinde bir ihtimal şeklinde değerlendirilebilir.

⁵⁶⁰ Buhârî, “Fiten”, 27 (No. 7132).

⁵⁶¹ Buhârî, “Fiten”, 27 (No. 7132).

⁵⁶² M. Sait Özervarlı, “Hârikulâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/181-183.

SONUÇ

Sahîh-i Buhârî, İslam âlimleri arasındaki yaygın kabulle hadis metinleri içerisinde ayrıcalıklıdır. Bu imtiyazdan dolayı, hadis sahasında pek çok çalışmaya konu olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) hadislerinde pek çok meseleye değinmiştir. O'nun hadislerde değindiği konular çeşitli olduğu gibi kullandığı anlatım üslupları da çeşitlilik arz etmektedir. Bunlardan üzerinde en çok tartışılan yöntem ise dolaylı anlatım şeklidir. Hz. Peygamber'in anlatım üslubu kapsamında değerlendirilen teşbih ve temsil; üzerinde anlamaya yönelik çabaların/tartışmaların yoğun olduğu konular arasındadır. Rivayetlerdeki anlatımları doğru kavramak adına teşbih ve temsille yapılan dolaylı anlatımlar göz önünde tutulmalıdır.

Ulaşılan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

1-Hz. Peygamber'in anlatım/öğretim üslubu kapsamında değerlendirilen teşbih ve temsil üzerinde anlamaya yönelik çabaların/tartışmaların yoğunlukta olduğu konulardandır. Rivayetlerdeki aktarımları doğru anlayabilmek için teşbih ve temsil içeren dolaylı anlatımlar göz önünde tutulmalıdır.

2-Çalışmada istatistik veriler için sadece fiten konularıyla irtibatlı bölüm ve bâblara değinildi. Fiten içeriğine haiz olmayan bölümlerde var olan fiten rivayetlere sayısal olarak yer verilmedi. Böylece Kütüb-i sitte içerisinde bulunan hadislerden 628 tanesinin fiten, melâhîm, eşrâtü's-sâa ve mehdî bölümlerinde ele alındığı görüldü. Sayısal değerlendirmeye bütün içerisinde yaklaşık olarak binde kırk oranında mezkûr konuları ihtiva eden hadislere ulaşıldı.

3-Ortaya çıkan bilgiler ışığında; fiten bölümü altında, fitneye dair yapılan teşbih ve temsillerin ağırlıklı teması sakındırma ve toplumda fesadın önlenmesine dair konuları içerdiği görüldü. Rivayetler çoğunlukla kargaşaya sebebiyet verecek olayları, olmazdan evvel önlemeye yönelik tespit ve tavsiyeler barındırmaktadır.

4-Sahîh-i Buhârî'nin Deccal bahsindeki rivayetler içerisinde 11 tanesinde teşbih ve temsil tespit edildi. Bu hadisler üzerinden deccalin insana benzetildiği kanaati oluştu. Hadisleri yorumlayanların yaşadıkları zamana göre çeşitli yorumlar getirdikleri bilinmektedir. Gelişen teknoloji ve değişen zaman içerisinde deccalin insana

benzetilmesine dair görüşlerde farklılıklar zuhur etmiştir. Tartışılan fikirlerden kabul edilen görüşe göre deccal insana benzemektedir. Ancak bazı göz boyama şeklinde harikulâde durumların sahibi olarak kendini gösterebileceği sonucuna ulaşıldı. Aldatmasıyla etkisini artıran bir durumu vardır.

5-Teşbih ve temsil örneği olarak Sahîh-î Buhârî'nin fiten bölümünde tespiti yapılan 21 hadis incelenmiştir. Bu rivayetlerde ağırlıklı olarak fitnelerin toplumda herkesi kapsayacak şekilde “deniz dalgası”, “ateş”, “yağmurun tesiri” şeklinde teşbihle anlatıldığı görülür. Âhir zaman haberleri içerisinde “iman”, “ilim”, “cehalet” ve “fitnenin ciheti” hakkında soyutu somuta aktaran anlatımlar kullanıldığı değerlendirilmektedir.

6-Toplamda ele alınan teşbih ve temsil örneklerinin değerlendirildiği hadislerin çoğunluğu merfu rivayetlerdir. Senetlerinde ekseriyetle sahâbî olarak Ebu Hureyre ve Huzeyfe b. Yeman bulunur. Bu bağlamda; senetleri Hz. Peygamber'e ulaşan fiten konularını içeren hadislerin rivayet zincirleri başka çalışmalarla incelenmelidir. fiten rivayetlerdeki senetlerde olan sahabenin tıpkı fıkıhtaki gibi ekoller oluşturacak tarzda doğup yetiştikleri coğrafyanın etkisi, sosyal statüleri ve yaratılıştan gelen kişilik özelliklerinin ayrıca incelenmesi gerektiği düşünülmektedir.

7-Dikkat edilmesi gereken bir konu ise tevil edilmeyen teşbih ve temsillerin değişen zaman içerisinde insanların bilgi eksikliği ve kasıtlı saptırmalarından dolayı bambaşka mecralara devinebileceği değerlendirilmiştir. Hadislerin ilk muhatapları tarafından doğru anlaşılma çabalarının sonraki Müslümanlar arasında da devam ettiği bilinen gerçektir. Hz. Peygamber'in eğitim metodu olarak, dolaylı anlatım ve dil sanatlarını kullandığı hadisleri sorunlu görenlerin varlığı bilinmektedir. Yapılacak yeni çalışmalarda klasik hadis kabul metotları göz ardı edilmeden, gelişen zaman ve değişen şartları göz önünde bulundurarak yeniden anlama çabasına girilmesinin yerinde olacağı düşünülmektedir. Müteşâbihte sadece akli hakem yaparak değerlendirmenin yanlışlığı göz önünde olmalıdır. Çünkü aklın müteşâbihi kavraması sınırlıdır ve kesin değildir. Gerçek manadan kastın ancak Allah ve Rasülü tarafından bilineceği kanaati yaygındır. Doğru bir anlayışa ulaşmak için kabulü mümkün olmayan zahirî manadan kaçınmak,

ancak hadisi vârid olduğu gibi kabul etmek, akıl ve muhkem çerçevesinde teşbih ve tevil barındıran nakilleri tevil etmek gerekir.

8-Ümmetin saplanmış olduğu kaos ve tekfir furyasında tökezlemeden; ilim ve metot sahibi âlimlerimizin bu konularda taassuba kapılmadan yeni çalışmalar yapmasına ihtiyaç duyulduğu unutulmamalıdır. Şayet bu gayret olmazsa; dinî ilimlerde bilgi seviyesi ortalama düzeyde bile olsa yeni nesillerin hadis müktesebatını mitolojik anlatımlar olarak değerlendirmesi kaçınılmaz olacaktır.

İnsan anlamadığını daha kolay inkara yönelmektedir. Modern zihniyetli kimselerin de yapılacak yeni açıklamalar ile anlayamadıkları hadisleri inkâr rotasından çıkıp anlama çabasına girecekleri gerçeği düşünölmelidir.

KAYNAKÇA

- Ağarı, Murat. “İslam Coğrafyacılarında Ye’cüc Me’cüc Bahsi”. *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/2 (ts.), 2-32.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü’l-imâm Ahmed b. Hanbel*. ed. thk. Şauyb Arnavut. 20 Cilt. Kahire: Darü’l-Hadis, 1995.
- Akgül, Yusuf. *Edebi Tür Olarak Garibu’l-hadis: Kaynak-Metod ve Muhteva Analizi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2006.
- Akkuş, Mustafa - Zeki, İzzetullah. “Timur’un Âlimlerle İlişkileri”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 11 (30 Aralık 2019), 227-244.
- Aksoy, Erdal. “Afrika’da Misyonerlik ve Sömürgecilik”. *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi* 1/1 (31 Aralık 2019), 46-52.
- Albayrak, Halis. *Kur’an’da İnsan-Gayb İlişkisi*. İstanbul: Şule Yayınları, 1993.
- Aliyazıcıoğlu, Zeynep İNAN. “Orta çağ Avrupa’sında Çizilen Dünya Haritalarında Ye’cüc ve Me’cüc (Gog ve Magog) Halkının/Ülkesinin Tasviri”. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 7/1 (13 Temmuz 2021), 1-44.
- Altıntaş, Ramazan. *Gençler İnançtan Soruyor*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2022.
- Âsım Efendi, Mütercim. *el-Okyanûsu’l-basît fî tercemeti’l-kâmûsi’l-muhît*. ed. Mustafa Koç. çev. Mustafa Koç - Eyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Aycan, İrfan. “Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/427-428. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muâviye bin Ebû Süfyân*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 5., 2011.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû’s-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el. *Umdetü’l kârî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1431.
- Bağcı, H. Musa. *Beşer Olarak Hz. Peygamber*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3., 2014.
- Bağır, Muhammed Ali. “Yahudi Eskatolojisinde Armilus”. *Doğu Araştırmaları* 15 (01 Ocak 2015), 5-21.
- Bayat, Ekrem. “Sekülerizm Tehdidi Altında Müslüman Toplumun Yıpranan Değerleri ve Kur’an”. *Amasya İlahiyat Dergisi* 18 (30 Haziran 2022), 113-145.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’. *Meâlimü’t-tenzîl fî tefsîri’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 4. Basım, 1997.
- Bıyık, Mustafa. “Hristiyan Teolojisinde Deccal ve Yecüc - Mecüc Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (01 Haziran 2007), 53-79.
- Bilgegil, M. Kaya. *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*. İstanbul: Enderun Kitapevi, 2. Basım, 1989.
- Bolelli, Nusrettin. *Belâgat Beyân-Me’ânî-Bedî’ İlimleri Arap Edebiyatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 14., 2020.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi' u's-Sahîh*. I-VI Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Bulğen, Mehmet. "İslâm Dini Açısından Tenâsüh ve Reenkarnasyon". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (05 Mart 2014), 63-92.
- Canan, İbrahim. *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*. 18 Cilt. Ankara: Akçağ, 1995.
- Carpini, Plano. *Moğolistan Seyahatnamesi*. çev. Engin Ayan. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Ye'cüc Me'cüc ve Türkler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1980), 119-148.
- Çağrıçı, Mustafa. "İbn Sayyâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/305-306. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Çakan, İsmail Lütfi. "el-Câmi' u's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/129-132. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2015.
- Çakın, Kâmil. *Hadisin Güncel Problemleri*. Ankara: Motif Yayınları, 2004.
- Çamur, Fatma Yüksel. *Anlatıbilim ve Hadis*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.
- Çelebi, İlyas. "Deccâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/69-72. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Çelebi, İlyas. "Fiten ve Melâhim". *Fiten ve Melahim*. 13/149-153. İstanbul: Türkiye diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Çelebi, İlyas. "Gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/404-409. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Çelebi, İlyas. "Mugayyebât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/374-375. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Çelebi, İlyas. "Ye'cüc ve Me'cüc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/373-375. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Çetiner, Bedreddin. "Mesel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/299-301. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Demir, Sertaç T. "Teknolojinin Neresindeyiz? Bilim ve Kurguda Gelecek-Zaman Tasavvurları". *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology* 12/47 (30 Kasım 2021), 48-67.
- Demirci, Kürşat. "Deccâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/67-69. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Dinçer, Ferit. "Teşbih Sanatının Belâgat ve Kur'an ile Hadiste Örnekleri". *İlahiyat* 4 (31 Aralık 2020), 21-45.
- Döğen, Şaban. *Mehdi ve Deccal*. İstanbul: Gençlik Yayınları, 1. Basım, 2010.
- Dölek, Âdem. *Hadislerde Teşbih ve Temsiller*. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 1. Basım, 2006.
- Durmuş, İsmail. "İstidrâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/328-329. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. "Mesel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/293-297. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Ebû Dâvûd, Süleman b. el-Eş'as b. İshak es-Sicistânî. *Sünen-i Ebû Dâvud*. ed. thk. Şauyb Arnavut. 7 Cilt. Beyrut: Darü'r-risâletü'l-Alemiyye, 2009.

- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebû Dâvûd ve Tercümesi*. çev. İbrahim Koçaşlı. 5 Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 2008.
- Ebu Reyve, Mahmud. *Muhammedi Sünnetin Aydınlatılması*. İstanbul: Yeni Zaman Yayınları, 2013.
- Ece, Abdurrahman. "Müşkil ve Müteşâbih Hadisleri Yorumlama İlkeleri (İbn Fûrek Örneği)". *Şarkiyat* 10/2 (30 Mayıs 2018), 548-577.
- Efendioğlu, Mehmet. "Tedvîn". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 40/267-269. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Eren, Mehmet. "Ümmü Ma'bed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/325-326. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Eren, Muhammed Emin. *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2014.
- Ertürk, Mustafa. *Metin Tenkidi (Gayb ve fiten Hadisleri Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Esed, Muhammed. *Mekke'ye Giden Yol*. çev. Ayşe Morgül Gündoğdu. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Fayda, Mustafa. "Busrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/470-472. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*. İstanbul: Şato Yayınları, 1999.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Fuad Abdülbâki, Muhammed. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-Hadis, 1411.
- Gazali, Muhammed. *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebvî Sünnet*. İstanbul: Ekin Yayınları, 7., 2016.
- Gömbeyaz, Kadir. "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (01 Haziran 2005), 147-160.
- Görmez, Mehmet. *Sünnetin ve Hadisin Anlaşılmasında ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: Otto, 6., 2017.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-Halil b. ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitabu'l-Ayn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424.
- Harman, Ömer Faruk. *Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Metinleri (Doçentlik Tezi) Yahudi Kutsal Kitapları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1988.
- Hatipoğlu, İbrahim. *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları (Hint Alt Kıtası, Mısır ve Türkiye'de Hadis Tartışmaları)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Hatipoğlu, İbrahim. "en-Nihâye". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 33/100-101. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Hatipoğlu, Mehmed Said. *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*. Ankara: Otto, 2020.
- Hatipoğlu, Mehmed Said. *Siyasi-İctimai Hadislerle Hadis Münasebetleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.

- İbn Fâris, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya. *Mu'cemu Mekâyisi'l-luga*. ed. thk, Abdü's-selam Muhammed Harun. Beyrut: Daru'l-Cîl, 1991.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani. *Hedyu's-Sârî*. Kahire: Matbaa-i Selefiyye, 1994.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvad. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethü'l-bârî bi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî vd. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 15 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1993.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 2. Basım, 1999.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâmüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârus Sadır, 1414.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülbekir el-Bekrî. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalim b. Teymiyye. *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye fî nakzi kelâmî's-Şi'â ve'l-Kaderiyye*. Kahire: el-Matbaatu'l-kubre'l-emiriye, 1989.
- İbn-i Mâce, Muhammed. *Sünen-i İbn-i Mâce Tercümesi ve Şerhi*. çev. Haydar Hatipoğlu. 10 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2010.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-mevdûat mine'l-ehâdisi'l-merfûat*. thk. Nureddin Boyacılar. 4 Cilt. Riyad: Advâü's-Selef, 1997.
- İbnü'l-Esir, Mecdüddin. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebeü'l-İlmiyye-M. Mahmud Tahhan (thk), 1399.
- İmamoğlu, Abdullah Taha. *Hadis ve Siyaset Müslim'in İmâre Bölümünde Siyaset Düşünesi*. İstanbul: Beka Yayınları, 1. Basım, 2015.
- İsfâhânî, Raâgıb el-. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. ed. Safvân Adnan Dâvûdiyyî. Beyrut: Daru'l-Kalem, 1412.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. çev. Mehmet Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 1. Basım, 2012.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1989.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen-i İbn Mâce*. Beyrut: Darü'r-risâletü'l-Alemiyye, 2009.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî - thk, Yusuf el-He'diy. *Kitâbü'l-büldân*. Beyrut: Ulumü'l-Kitab, 1996.
- İbnü's-Salâh, Ebu Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezürî. *Ulûmü'l-hadis*. thk. Nureddin İtr. Beyrut: Darü'l-fikri'l-muasır, 2015.

- İşliyen, Burhan. *Kur'an-ı Kerim Açısından Dünyevîleşme Sebepleri ve Sonuçları*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018.
- Juynboll, Gautier Herald A. *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Kâdı İyâz, Ebü'l-Fadl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâyeti ve takyîdi's-semâ'*. thk. Seyyid Ahmet Sakr. Kâhire: Dârü't-Turâs, 1. Basım, 1970.
- Kandemir, M. Yaşar. "es-Sünen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/147-148. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Kandemir, M. Yaşar. *Hadis Karşıtları Ne Yapmak İstiyor?* İstanbul: Tahlil Yayınları, 4., 2019.
- Kandemir, M. Yaşar. "Mesel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/297-299. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Kandemir, M. Yaşar. *Mevzû Hadisler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2019.
- Kandemir, M. Yaşar. "Nesâî". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 32/563-565. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Karadâvî, Yusuf. *Sünneti Anlamada Yöntem*. çev. Bünyamin Erul. İstanbul: Nida Yayıncılık, 13., 2020.
- Karadâvî, Yusuf el-. *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*. çev. Özcan Hıdır. İstanbul: Nida Yayıncılık, 3., 2018.
- Karaman, Fikret. "Tenasuh veya Reenkarnasyon Üzerine Bir Değerlendirme". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (15 Ekim 2017), 9-34.
- Kartal, Alparslan. "Cerh-Ta'dil İlminde 'Deccâl' Kavramının Kullanımı". *Usul İslam Araştırmaları* 35/35 (19 Mayıs 2021), 139-182.
- Kaya, Ali. "Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihne'nin Sonuçları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (15 Haziran 2015), 7-32.
- Kazan, Ramazan. *Hız. Peygamber'in Vecizeleri ve Edebi Özellikleri*. Ankara: Nobel akademik Yayıncılık, 2012.
- Kazvînî, Ebu Yahya Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud. *Âsârü'l-bilâd ahhâru'l-ibâd*. Beyrut: Daru's-Sadır, 1998.
- Kazvînî, el-Hatîp Muhammed b. Abdurrahman. *el-İzâh fî'ulumi'l-belâğa*. 3 Cilt. Beyrut: Darul Cîlan, 1400.
- Keskin, Yusuf Ziya. "Fırat Hadisi Üzerine Bir İnceleme". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/1 (30 Haziran 2006), 39-60.
- Kılıç, Hulusi. "Lisânü'l-Arab". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/195-196. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Koca, Ferhat. "İbn Teymiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/391-405. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Koçkuzu, Ali Osman. "İbnü'l-Esîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/28-29. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Koçkuzu, Ali Osman. "Kitâbü'l-İlel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/109. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 12., 2019.

- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmi ' li-ahkâmi 'l-Kur 'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfîş. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *et-Tezkire bi ahvâli 'l-mevtâ ve umûri 'l-âhire*. Kahire: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1986.
- Kutluer, İlhan. "Zaman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/111-114. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivayetinde Bağlam*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *İslâm Coğrafyası (Ahsenü 't-tekâsim fî ma 'rifeti 'l-ekâlim)*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, ts.
- Maksudoğlu, Mehmed. "Tatarlar Moğol mu, Türk mü?" *Maramara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1994 1993), 7.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf el-. *Tehzîbü 'l-kemâl fî esmâi 'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Camiu 's-sahih*. 5 Cilt. Beyrut: Daru Tarihi't-Türasi'l-Arabi, 2001.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sâhîh-i Müslim*. Beyrut: Risâleti'n-Nâşirü, ts.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-. *el-Minhâc Şerh-i Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 9 Cilt. Beyrut: Daru İhyait Türasil Arabi, 1431.
- Nuaym b. Hammâd, Ebû Abdullah el-Hâris el-Huzâî el-Mervezî. *Kitâbü 'l-fiten*. thk. Semir b. Emin ez-Zührî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü't-Tevhîd, 1412.
- Nursi, Bediüzzaman Said. *Lem'alar*. 1 Cilt. İstanbul: Sözler Neşriyat, 2018.
- Nursi, Bediüzzaman Said. *Sözler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Nursi, Bediüzzaman Said. *Şualar*. İstanbul: Yeni Asya Basın Neşriyat, 2001.
- Onay, İsa. "Toplumsal Şiddet Bağlamında Fiten Hadislerine İlişkin Bir Değerlendirme". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (15 Ocak 2020), 29-63.
- Önal, Mehmet Naci. "Efsanelerin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği". *Bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (28 Haziran 2021), 70-94.
- Özervarlı, M. Sait. "Hârikulâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/181-183. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Özsavaş, Oya. "Fırat Havzası Efsaneleri". *Erdem* 81 (17 Aralık 2021), 209-212.
- Öztürk, Mustafa. "Zülkarneyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/546-567. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Passig, David. *2050 - İki Bin Elli*. çev. Nita Kurrant. İstanbul: Koton Kitap, 2011.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fadl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihu 'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1420.
- Rıza, Reşid. *Tefsîrû 'l-menâr*. Kahire: Heyetü'l-Mısriyye, ts.
- Sağdıç, Sedat. "Arap Dili ve Belâgatı Açısından Teşbîh-i Temsîl ile İstiare-i Temsiliyye Sarkacında Temsîl". *Dergiabant* 6/11 (29 Haziran 2018), 139-153.
- Sakallı, Talat. "Sünnetin Güncel Yorumu: Kıyamet Alâmetleri İle İlgili Hadislere Verilen Anlamlara Eleştirel Bir Bakış ve İlgili Hadislerin Anlaşılmasına Yönelik Farklı Bir Teklif". *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü - Sempozyum*-. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2008.

- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî es-. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 2002.
- Salmazzem, Yrd Doç Dr Mehmet. "Said Nursî'ye Göre Müteşâbih Hadis". *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi* 4 (01 Kasım 2017), 59-79.
- Sancaklı, Saffet. "Hadislerin Doğru Yorumlanmasında Hz. Peygamber'in Dolaylı Anlatım Üslubunun Analizinin Önemi". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (15 Ekim 2017), 105-146.
- Sancaklı, Saffet. *Sünneti Doğru Anlamak*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Sarıtoprak, Zeki. *İslam'a ve Diğer Dinlere Göre Deccal*. İstanbul: Yeni Asya Basın Neşriyat, 1993.
- Sarp, Refiye Öznîl. *Fiten ve Melâhim Edebiyatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, 2010.
- Seyhan, Ahmet Emin. "Envâru'l-Âşikîn'de Fiten Hadislerin Bireysel ve Toplumsal Hayata Etkileri Üzerine". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi* 1/12 (01 Aralık 2013).
- Seyhan, Ahmet Emin. "Kıyamet Öncesi Seddi Delecek Ye'cûc ve Me'cûc'un Nasıl Helak Edileceğine İlişkin Hadisler Üzerine Bir Değerlendirme". *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (01 Ekim 2017), 45-83.
- Seyhan, Ahmet Emin. "Ye'cûc ve Me'cûc'un Bazı Özelliklerinden Bahseden Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme". *Usl İslam Araştırmaları* 28/28 (01 Ekim 2017), 71-96.
- Sezgin, M.Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Otto Yayınları, 8., 2019.
- Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*. çev. Mehmed Sofuoğlu. 17 Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Soyupek, Hasan. "Teşbih Sanatının Hadislerdeki Yansıması". *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 7/2 (01 Ekim 2007), 141-163.
- Tarım ve Orman Bakanlığı, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Müdürlüğü. "2017 Dünyada Gıda Güvenliği ve Beslenme Durumu". Devlet Bağlantılı. www.tarimorman.gov.tr. 2017.
- <https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler>
- Tartı, Nevzat. *Hadisçiler ve Tarih-Gerçeklik ve Gelecek Karşısında Hadisçilerin Romantik Tarih Tasavvuru*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Taşdelen, Hasan. "Câhiz'in Diliyle Arap Kültür ve Edebiyatında 'Asâ'". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (01 Haziran 2008), 285-312.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünen*. 4 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-. *el-Câmiu'l-Kebir Sünenü't-Tirmizî*. Beyrut: Daru'l-Garbî İslamiyye, 1996.
- Tomar, Cengiz. "Taberiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/323-324. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Topaloğlu, Bekir. "Rab". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/372-373. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Halîl b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/309-312. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Tuncel, Metin. "Fırat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- turk, mcray. *ekşisözlük*, 05 Ocak 2021. <https://eksisozluk.com/deccalin-digital-demek-olma-ihtimali--6787542>

- Tümer, Günay. “Âhir Zaman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/542-543. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Ümit, Mehmet. “Mihne Sürecinde Hanefiler”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (01 Haziran 2010), 101-130.
- Ünal, Yavuz. *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarinine Yeniden Bakmak*. İstanbul: Ensar Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Üzüm, İlyas. “Mücessime”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/449-450. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Varlık, Nükhet. “Tâun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/175-177. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Teşbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/558-560. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Yaylalı, Hüseyin. *Hiz. Muhammed Dönemindeki Fitne Hadislerine Sosyolojik Bir Yaklaşım*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, 1995.
- Yeğen, İhsan. *Deccal ile İlgili Hadisler ve Değerlendirilmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2002.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadislere Gerek Yok Söylemi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Yitik, Ali İhsan. “Taoculuk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/10-12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Yitik, Ali İhsan. “Tenâsüh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/441-443. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Yücesoy, Hayrettin. *Orta Çağ İslam’ında Mesihçi İnançlar ve İmparatorluk Siyaseti (Dokuzuncu Yüzyılın Başlarında Abbâsî Hilafeti)*. çev. Ahmet Demirhan. İstanbul: Klasik Yayınları, 1., 2016.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Mizânü’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl zeylû mizân’il-i’tidâl*. thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyerü ’âlâmi’n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvut v.dğr. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985.
- Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf ’an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ’uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1. Basım, 1407.
- “Deccal Dijital Kıyamet ve Deccalizim Nedir?” haz. Gencer Dugan. *YouTube*. Yayın Tarihi 10 Aralık 2020.
https://www.youtube.com/watch?v=4B4y21zK3G0&ab_channel=GencerDugan
- “Deccal nedir? Şahıs mı yoksa sistem mi?” haz. Medya24 TV. *YouTube*. Yayın Tarihi 24 Mayıs 2019.
https://www.youtube.com/watch?v=9kOtfkJO4SQ&ab_channel=Medya24TV